

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

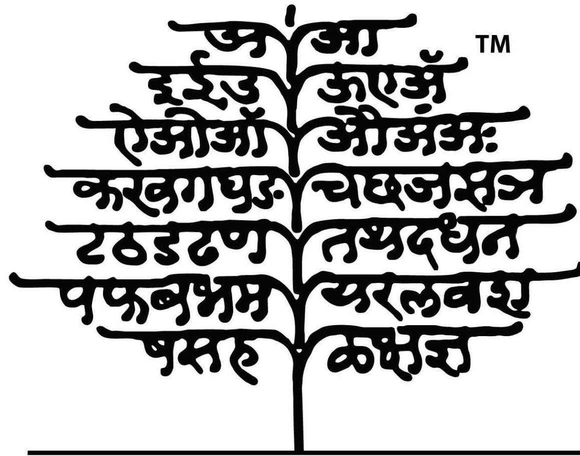
स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

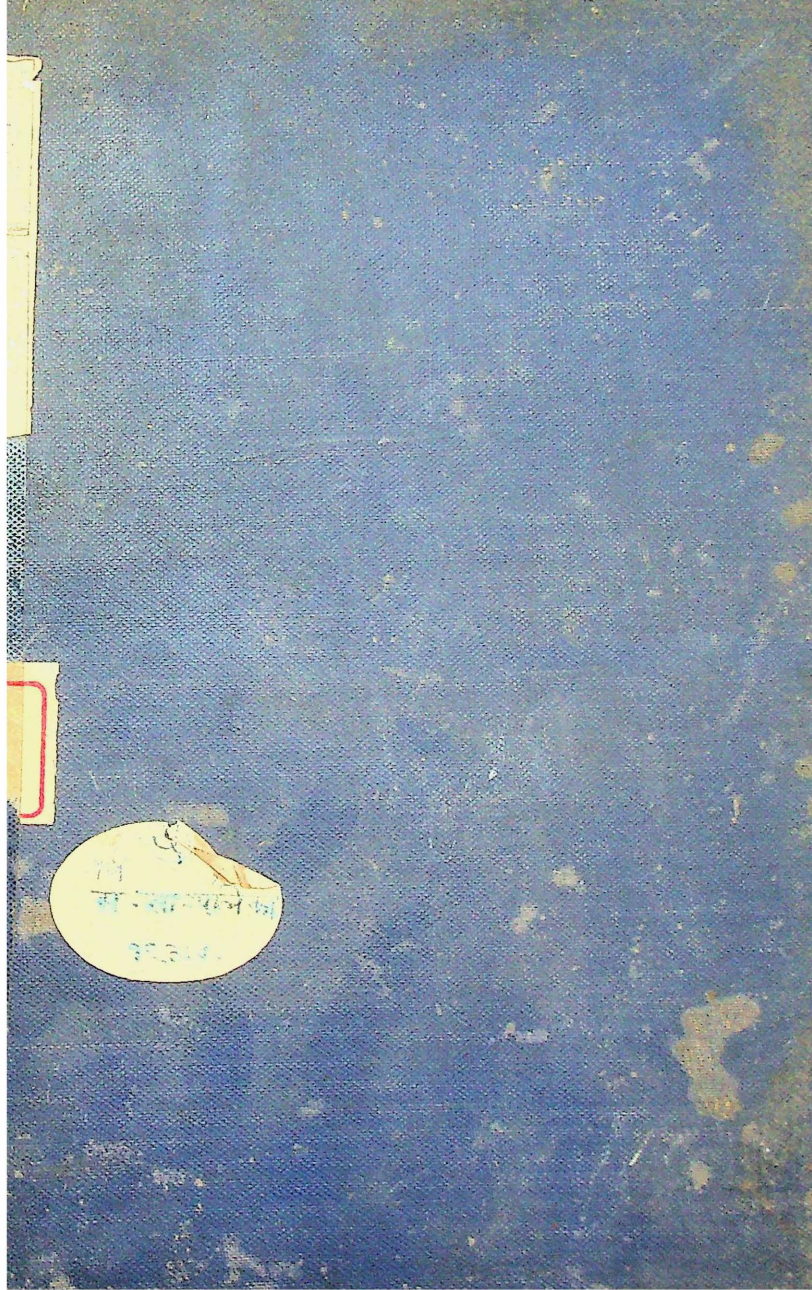

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, पुणें

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

४०

संपादक—मोहन ज्ञानेश्वर शहाणे
(सदस्य, सर्व्हण्टस् ऑफ इण्डिया सोसायटी)

विजयादशमी १८५९

वर्ष १० वें] आक्टोबर १९३७ [अंक ३

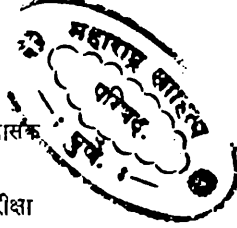
अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

वर्ष १० वें] [अंक ३

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ
१	निवेदन (संपादकीय)	१
२	भास्करभट्ट बोरीकर यांचा मराठी पूजावसर : प्रा. वि. भि. कोलते, एम्. ए., एलएल. बी., अमरावती	५
३	रसव्यवस्था नि आस्वाद्यमानता : प्रा. मा. त्र्यं. पटवर्धन, एम. ए., कोल्हापूर	१६
४	हिंदी भाषा आणि भारतीय राष्ट्रीयत्व : ब. वें. सुब्रम्हण्यम्. अनुवादक व. मा. जाखडे, बी. ए.	२०
५	साभार स्वीकार	२७
६	व्युत्पत्तिविषयक : श्री. ना. गो. चापेकर, बी. ए., एलएल. बी., बदलापूर	२८
७	कला आणि अश्लीलता : श्री. काका कालेलकर, वर्धा	३१
८	स्त्रियांच्या म्हणी : श्री. नीलकंठ शंकर नवरे, बी. ए., बी. टी., पुणें	३२
९	भूमिजनांचें रंजन व शिक्षण : प्रा. श्री. वा. रानडे, एम. एसी., दादर	३३
१०	व्यक्ति आणि वाङ्मय : श्री. गं. भा. निरंतर, एम. ए., पुणें	३७
११	बंधमुक्त वाङ्मय	४२
१२	आक्षिप्त वाङ्मय	४३
१३	नागरी लिपी सुधारणा : श्री. स. ना. वेणारे, पंढरपूर	४९
१४	मिलोडी कोंकणी : श्री. चिं. ग. कर्वे, बी. ए., पुणें	५१
१५	साहित्यिकांचे विचार	५३
१६	वाङ्मयवार्ता	६०
१७	संलग्नसंस्थावृत्त	६१
१८	विश्वविद्यालयें : मराठीचे अभ्यासक	६१
१९	परिषद्वार्ता	६२
२०	म. सा. प. साहित्यविषयक परीक्षा	६४
२१	शुद्धिपत्रक	मलपृष्ठाचे मागे

[संपादकीय निवेदनांत, पृष्ठ १, शेवटून दुसऱ्या ओळींतील 'बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत मराठीची सोय नसावी हें इष्ट नाही' या वाक्यांत 'मराठीची' या शब्दापूर्वी 'बी. ए. नंतर' हे शब्द राहून गेले आहेत.

ह्याच लेखांतील कै. शिवरामपंत परांजपे यांच्या वाङ्मयावरील परिच्छेद, पृष्ठ ३, छापून झाल्यानंतर मुंबई सरकारने त्यांजवरील निर्बन्ध रद्द केल्याचें जाहीर झाल्याचें कळलें. सं. म. सा. प.]

निवेदन

आभार

संपादकाचे जागीं माझी निवडणूक झाल्यानंतरचा पत्रिकेचा हा दुसरा अंक निघत आहे. तथापि प्रत्यक्ष माझ्या देखरेखीखालचा मात्र हा पहिलाच होय. अपरिहार्य कारणांमुळे मागील अंकाची मला कोणतीच व्यवस्था करतां आली नाही. माझ्या अनुपस्थितींत परिषदेच्या अधिकाऱ्यांनी मागील अंक काढला व त्यांची प्रत्यक्ष जबाबदारी नसतां सर्व खटपट केली याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहें हें कृतज्ञबुद्धीने नमूद करतों.

हा अंक

या अंकामध्ये कांही नवीन सदरें सुरू केलीं आहेत त्यांजकडे वाचकांचें लक्ष मी वेधूं इच्छितों. वाङ्मयवार्ता या सदरांत पत्रिका निघण्याच्या कालखंडांतील महत्त्वाचें वाङ्मयीन वृत्त देण्याचा विचार आहे. साहित्यिकांचे विचार या सदरांत याच काळांतील महत्त्वाच्या भाषणांतील व लेखांतील वाङ्मयविषयक निवडक उतारे एकत्रित केले आहेत. हीं दोन्ही सदरें नमुन्यादाखल देण्यांत आलीं आहेत. वाचकांस तीं पसंत पडलीं नाहींत तर पुढील अंकांत तीं येणार नाहीत.

साहित्यिकांचे विचारांवरून गेल्या तीन चार महिन्यांत वास्तववाद व कलेचें सामाजिक कर्तव्य या विषयावर बहुतेकांचें लक्ष केंद्रित झालें आहे असें दिसून येईल. 'कलेसाठी कला' या ढोंगाचें जें कांही वर्षांपूर्वी स्तोम माजविण्यांत आलें होतें त्याविरुद्ध विचारवंतांच्या मनांत कोणत्या भावना आहेत याजबद्दल आतां संशयास जागा नाही. केवळ स्वात्मप्रगतींत रममाण होऊन जगाबाहेर गिरिकुहरांत ध्यानस्थ बसणाऱ्या तपस्व्याची जगांत आज जी प्रतिष्ठा, तीच भोवतालच्या जीवनप्रवाहापासून अलिप्त राहूं पाहणाऱ्या वाङ्मयाची प्रतिष्ठा हें तत्त्व हळू हळू सर्वमान्य होत आहे.

हिंदुस्थानांतील ज्या विश्वविद्यालयांत उच्च पदव्यांकरता मराठी हा विषय नियोजित आहे त्यांशीं पत्रव्यवहार करून पीएच. डी. वा एम्. ए. करता मराठी घेतलेल्या विद्यार्थ्यांचीं नांवें, विषय व त्यांना विश्वविद्यालयाकडून मिळत असलेली—असल्यास—शिष्यवृत्ति यांची माहिती पत्रिकेंत यावी असा विचार केला होता. त्याप्रमाणे पत्रव्यवहार करतां कांही विश्वविद्यालयांकडून उत्तरें आलीं. त्यांवरून बनारस, पंजाब, अलाहाबाद येथे मराठी हा विषयच नाही असें कळतें. आग्रा विश्वविद्यालयामध्ये मराठी बी.ए.पर्यंतच घेतां येतें व मद्रासमध्ये उच्च पदवीकरता विद्यार्थी नाही. बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत मराठीची सोय नसावी हें इष्ट नाही कारण तेथे बरेच महाराष्ट्रीय विद्यार्थी, विशेषतः वऱ्हाड, मध्यप्रांतांतील असतात. मुंबई

विश्वविद्यालयाकडून मोठें मासलेवाईक उत्तर आलें. "विश्वविद्यालयाचा अहवाल फेब्रुवारींत केव्हातरी प्रसिद्ध होईल त्यांत ही माहिती पहा" !

* * * .

या अंकांत छापलेला श्री. व. वे. सुब्रह्मण्यम् यांचा लेख मद्रासच्या त्रिवेणी मासिकाच्या सप्टेंबरच्या अंकांतून घेतलेला आहे. माझ्या विनंतीवरून श्री. जाखडे यांनी त्याचा मराठींत सुंदर अनुवाद केला याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें. माझी निकड येतांच ज्यांनी त्वरित लेख दिले त्यांचा नामनिर्देश मी इथे करूं इच्छित नाही; परंतु पत्रिकेच्या संपादकांस दरिद्री याचकाच्या मनस्थितीचा सहानुभव इतक्या लवकर येईल अशी मला कल्पना नव्हती. हा अनुभव देण्यांत ज्या स्नेहाळ साहित्यिकांनी भाग घेतला नाही त्यांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणें मी माझें कर्तव्य समजतों.

कांही योजना

परिषदेच्या मुखपत्रांत कालप्रवाहाच्या गतीचें प्रतिबिंब पडावें अशी प्रस्तुत लेखकाची इच्छा आहे. देशभाषा ही देशजीवनाच्या अंगोपांगांशीं निगडित असल्याने एकाच्या घटनाविघटनेचा परिणाम दुसऱ्यावर होणें स्वाभाविक आहे. आज नभोवाणी व बोलपट हीं दोन जबरदस्त साधनें भाषेच्या संसारांत घुसलीं आहेत आणि स्वभाषेच्या पुरस्कारार्थंच जिचा अवतार त्या परिषदेस व तिच्या मुखपत्रास या साधनांमुळे मराठी भाषेवर काय सुपरिणाम वा दुष्परिणाम होत आहेत, तिच्या पोषणाकडे त्यांचा कितपत व कसा उपयोग करतां येईल, व त्यांबाबत आपलें कर्तव्य काय याचा विचार करणें अवश्यक आहे. बोलपटांकडे मराठी साहित्यिकांचें लक्ष आधीच वेधलें आहे व खांडेकर, अत्रे, फाळे, वाशीकर वगैरे साहित्यिकांच्या पराक्रमानें कथा व भाषा या बोलपटांच्या दोन अंगांमध्ये झपाट्याने इष्ट फरक पडत आहेत. परंतु नभोवाणीकडे मात्र साहित्यिकांचें जावें तितकें लक्ष अद्याप जात नाही हें खास. वरेरकर, घाटे, रानडे इत्यादि साहित्यिकांचा नभोवाणीशीं थोडा संबंध आलेला आहे, तथापि या साधनावर त्यांना हुकमत चालवितां येत नाही हें उघड आहे. परकी संस्कृतीच्या पाखरीखालीं हें साधन फार दिवस राहील तर पुढे त्याचा खेड्यापाड्यांतून प्रसार झाल्यावर देशभाषांचा फार मोटा तोटा होणार आहे. लोकशिक्षणाचें हें प्रभावी साधन त्या त्या भाषाविभागाप्रमाणे स्थापन केलें जावें व त्याच्या व्यवस्थामंडळावर त्या त्या विभागांतील साहित्यिकांचे कांही प्रतिनिधि असावेत अशी चळवळ करणें इष्ट आहे. केवळ मराठी प्रांताबद्दलच लिहावयाचें झालें तर मुंबई नभोवाणीकेंद्राचा दररोजचा कार्यक्रम पाहिला तरी त्यांत लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने अनेक भाषांची खिचडी झाल्याने किती कमी वेळ मराठीच्या वांट्यास येतो हें स्पष्ट होईल. या तोटक्या वेळांत मराठी संगीत, कथा, नाट्य, व्याख्यान यांस या नवीन क्षेत्रांत कितीसा वेळ मिळणार ! इंग्लंडांतील नभोवाणीकेंद्रावर ज्याप्रमाणे उच्चार व विचार या बाबतींत मोठ्या साहित्यिकांची देखरेख असते व भाषाभिन्नत्वाची अडचण नसल्याने एकाच भाषेंतील कलावंतास भरपूर उत्तेजन देतां येतें, तसेंच हिंदुस्थानांतहि केंद्रें प्रांतविभागापेक्षा भाषाविभागावर वांटली गेल्यास होईल व त्या त्या भाषेंतील कलोपासकांस व कलावंतांस पराक्रमाचें एक मोठें क्षेत्र खुलें होईल यांत मला तरी शंका वाटत नाही.

या विषयावर आपले विचार व्यक्त करा म्हणून मीं कांही साहित्यिकांस विनंती केली

होती तथापि मजकडूनच उशीरा पत्रें गेल्याने त्यांचीं उत्तरें वेळेवर हातीं आलीं नाहीत. ज्यांचीं मतें वेळेवर आलीं तीं या विषयास चालना देण्याची कामगिरी करतीलच.

विभाग संमेलनें

सोलापूर, विदर्भ, उज्जैन, हैद्राबाद इत्यादि ठिकाणीं संमेलनें भरविल्याबद्दल स्थानिक कार्यकर्त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. तथापि अमरावतीस भरलेल्या संमेलनाने विदर्भ-साहित्यसंघाच्या शाखा खानदेश, मोगलाई व मराठी मध्यप्रान्त येथे स्थापन करण्याचें ठरविलें आहे हें तितकेंसें उचित अगर इष्टहि दिसत नाही. महाराष्ट्रभाषाविषयक सर्व चळवळींत एकसूत्रता असणें यशाच्या दृष्टीने अत्यंत अवश्यक आहे. मध्यप्रान्तांत परिषदेची शाखा रीतसर स्थापन झाली आहे व मोगलाई, खानदेश इत्यादि विभागांतहि भाषा व वाङ्मयविषयक कार्य करणाऱ्या संस्था आहेत व स्थापन होत आहेत. या संस्था आपापल्या स्थलमर्यादेंत नेटाने कार्य करीत आहेत. असें असतां विदर्भसाहित्यसंघाने आपलें कार्यक्षेत्र वऱ्हाडापुरतेंच मर्यादित ठेवणें कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने इष्ट आहे अशी त्यांस प्रेमभावाची सूचना आहे. नाहीपेक्षा अशा आक्रमणयुक्त चळवळींमुळे तिला सांघिक वा वैयक्तिक चुरशीचें स्वरूप येऊन मागील इतिहासाची पुनरावृत्ति होऊन, संमेलनाचा उत्साह ओसरल्यानंतर पुन्हा पूर्वील दशकाची स्थिति येण्याची भीति वाटते. मराठीच्या संसारांत सहकाराची शीतलता आधीच कमी असल्याने प्रस्तुत संमेलनांतील उत्साही कार्यकर्ते माझे मित्र श्री. कोलते व श्री. वाळके आणि सौ. द्रविड या सूचनेचा रोष मानणार नाहीत अशी आशा आहे.

आक्षिप्त वाङ्मय

लोकछंदानुवर्ती सरकारचे कांही फायदे महाराष्ट्रसाहित्याच्या वांट्यास आले आहेत. आक्षिप्त वाङ्मयावरील बंदी उठावी म्हणून आज बरींच वर्षे प्रयत्न सुरू आहेत. त्या प्रयत्नांस अलिकडे संघटित स्वरूप येऊन मुंबई सरकार व मध्यप्रान्त सरकारकडे साहित्यसंस्थांतर्फे शिष्टमंडळें गेलीं. मध्यप्रान्त सरकारचें उत्तर अतिशय सहानुभूतीचें व आशादायक मिळालें. श्री. ना. के. बेहेरे यांनी प्रधान मन्त्री ना. डॉ. खरे यांस स्वतः श्रमपूर्वक तयार केलेली मराठी आक्षिप्त वाङ्मयाची यादीहि दिली. कर्मधर्मसंयोगाने डॉ. खरे हे विदर्भ साहित्यसंघाच्या अधिवेशनाच्या उद्घाटनास थोड्याच दिवसांत जाणार होते. शिष्टमंडळाच्या सूचनेप्रमाणे त्या प्रसंगीं पांच पुस्तकांवरील बंदी उठवून त्यांनी आपला महाराष्ट्रभाषेचा जिव्हाळा व्यक्त केला व त्याचबरोबर अधिवेशनाचाहि गौरव केला. डॉ. खरे यांच्या सक्रिय सहानुभूतीबद्दल महाराष्ट्र-साहित्यिकांतर्फे मी त्यांस धन्यवाद देत आहें.

मुंबई सरकारचें धोरण मात्र या बाबतींत अद्याप निश्चित झालेलें दिसत नाही. साहित्यिकांच्या शिष्टमंडळास ना. मुन्शी यांनी सहानुभूतीचें आश्वासन दिलें व आतापर्यंत बऱ्याच मराठी, हिंदी व इंग्रजी पुस्तकांवरील बंदी उठविण्यांतहि आली. तथापि वाङ्मयदृष्ट्या बहुमोलाचे असे मराठी ग्रंथ त्यांत फारच थोडे आहेत. कै. शिवराम महादेव परांजपे यांचें वाङ्मय अद्याप आक्षिप्तच आहे. त्यांच्याच पक्षाचें हलींचें सरकार ही बंदी उठवून त्यांच्या आठव्या स्मृति-दिनास शोभा आणील अशी आशा होती; पण ती फोल ठरली.

कै. परांजपे यांच्या कांही वाङ्मयावरील मध्यप्रान्तांतील बन्दी उठल्याने एक अडचण उपस्थित झाली आहे. मध्यप्रान्तांतील पत्रांत त्यांतील उतारे आल्यास व तीं पत्रें मुंबई प्रान्तांत

अनुक्रमणिका

आल्यास त्या पत्रांवर नसतेंच संकट उद्भवण्याचा संभव आहे. मुंबई सरकार या दोन प्रान्तांतील हा भेद लवकरच नष्ट करील अशी अपेक्षा आहे. कारण ज्या मंन्त्र्यांच्या अधिकारांत ही बाब आहे ते ना. कन्हय्यालाल मुन्शी, स्वतः विख्यात साहित्यक व देशभाषांचे चाहते आहेत. या प्रश्नाचा इष्ट निकाल करण्यांत त्यांना ज्या अडचणी आहेत त्या लवकरच दूर होतील व देशी भाषांचे अनेक बहुमोल अलंकार आज संदुकींत पडून आहेत ते प्रकाशांत येतील अशी मी उमेद बाळगतों.

'आशावादी हितगुज'

पत्रिका यंदा नागपुरास न्यावी असा बऱ्याच नागपुरस्थांचा आग्रह होता व माझी स्वत:चीहि तशी तीव्र इच्छा होती. मला पुण्यास यावें लागेल अशी अंधुक जरी आगामी कल्पना असती तरी मी या निवडणुकीस तयार झालों नसतों हें खास. भारतसेवकसमाजाच्या वार्षिक अधिवेशनाच्या शेवटच्या दिवशीं, ता. २९ जून १९३७, ज्या दोन तीन सदस्यांच्या कार्यक्षेत्रांत बदल करण्यांत आला त्यांत दुर्दैवाने मीहि होतों. दुर्दैवाने म्हणण्याचें कारण ज्या भरंवशावर माझी या जागीं योजना करण्यास बऱ्याच साहित्यिकांनी साहाय्य केलें, त्या भरंवशासच धोका पोंचला व परिषदेच्या जुन्या अधिकारी वर्गावर रोष असणाऱ्या कांहीजणांस, माझी बदली होणार हें जाणूनच बुद्धया मला निवडून आणल्याचा दोष त्यांना देणें सुकर झालें. वस्तुस्थिति अशी आहे की भारतसेवकसमाजाच्या याच अधिवेशनांत मजकडे मध्यप्रांत, बिहार, आसाम वगैरे प्रांतांतील जंगली लोकांची पाहणी करण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें होतें व या बेतांत आकस्मिक फरक करण्यांत आल्यामुळेच मला पुण्यास यावें लागलें. आज जवळ जवळ दहा वर्षे नागपूर प्रांताने मला प्रेमाने जवळ केलें व माझ्या अल्प कामगिरीसहि आपल्या स्नेहभावाची भर टाकून मोठें मानलें. तो प्रांत सोडतांना मला स्वतःस किती कष्ट होत आहेत हें सांगणें आवश्यक नाही. तथापि माझी नागपूरकर म्हणून निवडणूक होणें व त्यानंतर मी, अनिच्छया का होईना, पुणेकर होणें हें पूर्वसंकेताप्रमाणेच झालें व त्यांत परिषद्-चालकांचा कांही 'डाव' होता हा वृथारोप त्यांजवर केला जात आहे तो किती निराधार आहे हें परिषद्सभासदांस कळणें जरूर असल्याने या वैयक्तिक गोष्टींचा येथे उल्लेख करीत आहें.

* * *

माझी बदली झाली व ती फिरवणें आज तरी अशक्य आहे असें समजतांच पुढील गैरसमज अपेक्षून मीं नागपूर शाखाधिकाऱ्यांकडे व परिषदेकडे माझा राजिनामा जरूर असल्यास स्वीकारावा अशी विनंती केली. परंतु माझी बदली परत नागपुरास होण्याच्या संभवावर विश्वसून नागपूरकरांनी व मी सर्व परिषदेतर्फें निवडला गेलों आहें त्यांत परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने ढवळाढवळ करण्याचें कारण नाही अशा विचाराने कार्यकारी मंडळाने माझा राजिनामा निकालांत काढला. नागपुरकरांच्या सदिच्छेस यश लाभो एवढेंच मी इच्छितों. कारण माझें मन मध्यप्रांताकडे ठेवूनच मी इथे आलों आहें.

पुणें, ता. २-१०-३७ मोहन ज्ञा. शहाणे

अनुक्रमणिका

भास्करभट्ट बोरीकर यांचा मराठी पूजावसर

प्रास्ताविक :— पाठसमुदायांतील पूजावसर कोणाचा ?

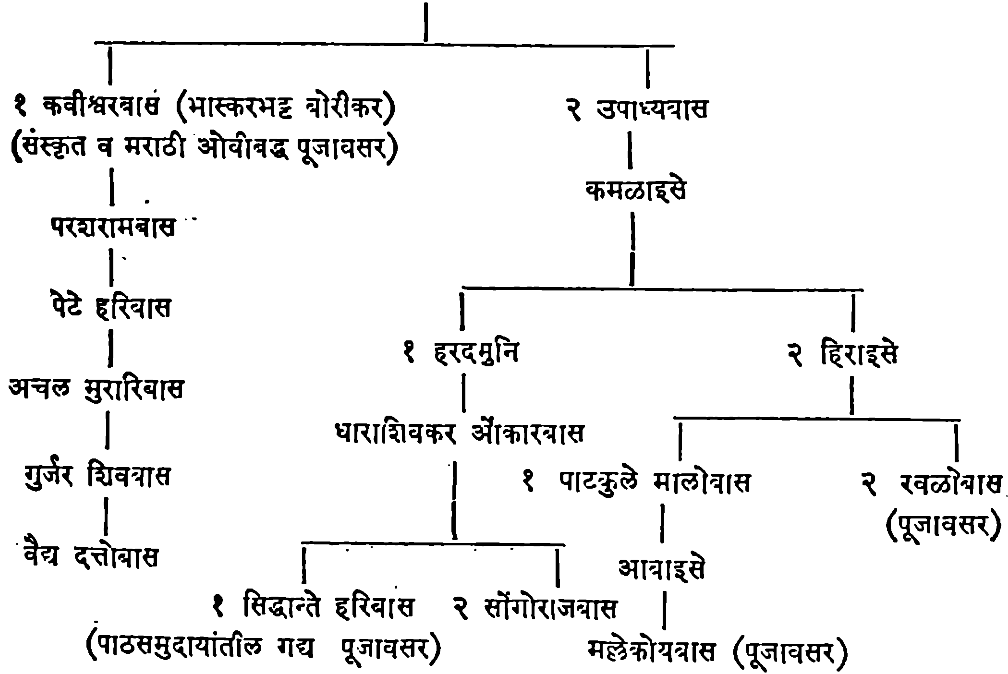
पूजावसर म्हणजे पूजेचा प्रसंग. श्रीचक्रधरस्वामींच्या उपस्थितींत त्यांचे भक्तजन प्रत्येक दिवशीं त्यांची त्रिकाळ पूजा नित्यनियमाने करीत. तो सोहळा अत्यंत भक्तिभावोद्दीपक असल्यामुळें चित्तवेधक अतएव संस्मरणीय असे. विशेपतः भाविक भक्तांच्या दृष्टीने तर त्याचें महत्त्व फार होतें व तसें तें आजहि आहे. श्रीचक्रधरांच्या या पूजाप्रसंगाचें स्मरण करणें हें एक पुण्यकृत्य असल्यामुळे त्यावर पूर्वीपासून बऱ्याच महानुभाव लेखकांनी आपली कल्पनाशक्ति वेंचून अनेक सरस रमणीय गद्यपद्य प्रबंध निर्माण केले आहेत. त्या सर्वांना 'नित्यादिनी लीळा' अथवा 'पूजावसर' अशीं नांवें आढळतात. अशा अनेक पूजावसरांपैकी बाई देवबासाचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला गद्य पूजावसरच महानुभावपंथीयांच्या व महाराष्ट्रीयांच्या विशेप परिचयाचा आहे. प्रस्तुत प्रकरणें प्रथम कै. वि. ल. भावे यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वता'च्या तृतीयावृत्तींत [भाग १ पा. ९६] प्रसिद्ध झालें. त्या ग्रंथांत या पूजावसाराचें कर्तृत्व 'भावेब्यासीं'कडे दिलेलें आहे. श्री. य. खु. देशपांडे[3] आणि इतरें महानुभावींवेतर लेखक यांनी सुद्धा हा गद्य पूजावसर बाइदेवबासाचाच असल्याचें नमूद केलें आहे. मला स्वतःला हें मत मान्य नाही. बाई-देवबासांचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला 'पूजावसर' त्यांचा नसून सिद्धांते हरिबास यानें लिहिलेला असावा असें मला वाटतें. कै. भावे, श्री. देशपांडे वगैरेनी प्रस्तुत ग्रंथ बाई-देवबासाच्या नांवावर नमूद करतांना कोणताच आधार दिला नाही. त्या प्रकरणाच्या आरंभीं "म्हणौनि बाइदेवोबा नित्यादिनी लीळा डोंबेग्रामीं बोलेती" या वाक्याने सर्वांची दिशाभूल झालेली दिसते, कारण तेवढ्याच एका वाक्याच्या साह्याने ह्या पूजा-वसाराचें कर्तृत्व बाइदेवबासास दिलेलें असावेंसें दिसतें. परंतु त्याच उल्लेखावरून डोंबेग्रामीं-ची नित्यदिनी लीळा बाइदेवबासांनी सांगितली आहे असें सांगणारा हा लेखक त्यांच्याव्यति-रिक्त दुसरा कोणीतरी असावा हें उघड दिसतें. याशिवाय लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, नागदेवाचार्यचरित्र म्हणजे स्मृतिस्थळ, वृद्धाचार वृद्धान्वय इत्यादिकांपैकी एकाहि ग्रंथांत बाईदेवबासाच्या नांवावर पूजावसराचें कर्तृत्व नमूद केलेलें नाही. 'महाराष्ट्र-कवि-काव्य-सूचीं'त हा उल्लेख आहे पण तो निराधार असल्यामुळे विश्वसनीय मानतां येत नाही. एके ठिकाणीं मात्र "भटोबासीं बाईदेवोबासासी नित्यादिनी लीळा घोकविली होती" (नागदेव स्मृति० २८) असा निर्देश आढळतो. पण त्यावरून, आचार्यांजवळून बाइदेवबासांनी हा पूजावसर नुसता घोकला होता एवढेंच कळतें. तो त्यांनी स्वतः ग्रंथस्वरूपांत लिहून ठेवलेला होता असें त्या-

१ तत्पूर्वी १९०७ सालीं ओंकारदादा परंडेकर यांनी तें प्रसिद्ध केलें होतें. पण तें सकळ लिपींत होतें. कै. राजवाडे यांनी भा. इ सं. मंडळाच्या शके १७३७ च्या इतिवृत्तांतहि हें प्रसिद्ध केलें आहे. गेल्या वर्षी श्री. नेने यांनीहि तें छापून काढलें. २ कै. भावे यांच्या पुस्तकांत 'बाइदेवबासाचा' 'भावे' व्यास झाल्याचा चमत्कार दृष्टीस पडतो. ३ म. म. वा. पा. २२. ४ ल. रा. पांगारकर म. वा. इ. खंड १ पा. ४५२.

वरून दिसून येत नाही. आणि म्हणतां आलें तरी त्याचें कर्तृत्व बाईदेवबासाला देण्याचें कारण नाही. आचार्यांनी जसें सांगितलें तसेंच बाइदेवबासांनी पाठ केलें म्हणून वस्तुत: त्याचें कर्तृत्व नागदेवाचार्यांकडेच द्यावयास पाहिजे. आता आचार्यांनी बाइदेवबासाला घोकविलेला हा पूजावसर बाइदेवबासांनी तर लिहून ठेवला नाही हें त्याच्या आरंभीं "बाईदेवबास म्हणती" या शब्दांवरून आपणांला दिसून येतें. मग तो कोणीं लिहिला असावा ?

सिद्धांते हरिबास व नागदेवाचार्य

या प्रश्नाचें उत्तर सोंगोबासाच्या अन्वयस्थळांत सांपडतें – "धाराशीव ओंकारबासी स्मृति गेलिया आन वेगोवादी: आन त्याचाचि शिष्यीं सिद्धांते हरिबासीं पाठसमुदाया आंतुले तिन्ही पूजावसरें केले" असा त्यांत स्पष्ट उल्लेख आढळतो. बाइदेवबासाच्या नांवावरील पूजावसर पाठसमुदायांतीलच[2] आहे आणि तो बाइ देवबासाचा नसून सिद्धांते हरिबासाचा असल्याचें, अन्वयस्थळांतील वरील लेखावरून स्पष्ट होतें. कृष्णमुनि कवीने लिहिलेल्या 'अन्वयमाला' नामक ग्रन्थांतसुद्धा "पाट समुदाय : पूजावसर बोलिले सुंदर : हरिराज" (१९५) असा स्वच्छ निर्देश आहे. यावरूनसुद्धा माझ्या विधानाला बळकटी येते. अर्थात् पाठसमुदायांतील पूजावसर बाईदेवदासाचा नसून सिद्धांते हरिबासाचा आहे असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही.

तथापि त्याचें कर्तृत्व सिद्धांते हरिबासालासुद्धा पूर्णतया देतां येत नाही. सिद्धांते हरिबासांनी लिहिलेला पाठसमुदायांतील त्रिकाळ पूजावसर (नित्यदिनी लीला) डोमेग्रामचा असून तो बाईदेवबानी वर्णन केलेला आहे. तथापि बाईदेवबासांना सुद्धा तो नागदेवाचार्यांनी

१ श्रीगोपीराजग्रंथसंग्रहालय पोथी १७०. २ ओंकारदादा परंडेकरांच्या 'पाठसमुदायां'तच तो आहे. हस्तलिखित पोथींत देखील तसेंच आढळतें. ३ गो. ग्रं. संग्रहालयांतील उतारा.

घोंकविलेला होता (स्मृति २८) हें आपण पाहिलेंच. अर्थात् त्याचें मूळ कर्तृत्व नागदेवाचार्याकडेच देणें आवश्यक आहे. आता या पूजावसरांत नागदेवाचा अनेकवार उल्लेख येतो तो स्वतः आचार्यांनी घातलेला असणें अर्थात् शक्य नाही. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्या पूजावसराचें स्मरण करीत असतांना स्वतः बाईदेवबासांनी किंवा त्यांच्याजवळून त्या पूजावसराचा घोक घेतलेल्या महानुभावांनी तो उल्लेख घातला असणें शक्य आहे. परंपरेने हा घोक आल्यानंतर शेवटीं सिद्धांते हरिबासाने त्याला ग्रंथस्वरूप दिलें असावें. सारांश नागदेवाचार्य हे या पूजावसराचे मूळकर्ते तर सिद्धांते हरिबास हा त्याचा "ग्रंथलेखक" असावा असें मानणें सयुक्तिक दिसतें. नागदेवाचार्यांचा आणि सिद्धांते हरिबासाचा संबंध मागील वंशावळीवरून कळून येईल.

इतर अनेक पूजावसरांचें लेखन

पाठसमुदायांत असलेल्या गद्य पूजावसरासंबंधी झाला एवढा विचार पुरे झाला. आता इतर लेखकांनी लिहिलेल्या पूजावसरांकडे दृष्टि वळवूं. नागदेवाचार्यांनी अनुभवलेला श्रीचक्रधरांच्या पूजेचा प्रसंग त्यांच्या अनुपस्थितींत ते स्वतः नेहमी आठवीत असत व आपल्या शिष्यवरांना घोकवीत असत. त्यांच्या त्या अनेक शिष्यांनी तो सर्व संस्मरणीय देखावा आपापल्यापरी ग्रंथनिविष्ट करून टेविला. बाईदेवबासाच्या पूजावसरासंबंधी वर विवेचन केलेंच आहे. त्याशिवाय नागदेवाचार्यांचे शिष्य राघोबास, केसोबास, कवीश्वरबास (भास्करभट्ट बोरीकर), पंडितबास, मल्लेकोयबास इत्यादि अनेकांनी पूजावसर लिहिलेले आहेत. "आन भटाच्या राघोबासीं पूजावसर द्वादश श्लोक केले : आन गीतेची टीका : आन पूजावस्वर साटि ओवीबद्ध केला" असा राघोबासाच्या श्लोकबद्ध व ओवीबद्ध पूजावसरासंबंधी उल्लेख सोंगोबासाच्या अन्वयस्थळांत आढळतो. "श्लोकबद्ध केले : पूजाअवस्वर : बोव्या सुंदर : साटी संख्या ॥ इत्यादि हें कृत्य : राघवपंडतीं : अन्वयपद्धती : ऐसी असे" (कृष्णमुनिकृत अन्वयमाला १८०, १८१); आणि "भटाचे शिष्य राघोभट तेही पूजावसरावरी द्वादश श्लोक बांधले आन नित्यदिनी लीलेचिया साटी ओवीया केलीया" (उपाध्ये आम्नायाचा अन्वयस्थळ) असे राघोबासाच्या कर्तृत्वाविषयी आणखी दोन उल्लेख आढळतात. यांत राघोबासाने साठ ओव्यांचा पूजावसर केल्याचा वृत्तान्त लक्षांत घेण्यासारखा आहे. 'पारिमांडल्य अम्नाय उत्कार्थ' या पोथींतील "केसोबासीं...... : आन तिन्ही पूजावसर ऐसे आठरा बंद केले" असल्याचें कळतें. पाठसमुदायांतील पूजावसरावरील एका टीकेवरून केसोबासाचे तिन्ही पूजावसर असल्याचें दिसतें. केसोबासाचे परमप्रिय मित्र 'वत्सहरण'कर्ते दामोदर पंडित यांनी सुद्धा पूजावसराच्या ओव्या लिहिल्या होत्या. "एक वेळ पंडितबासीं तिन्ही पूजावस्वरू बोवीरूप बांधले : ते ऐसे 'गोसावी आरुणोदयावसरी । उदहुडौनि आले बाहेरी' ते भटोबासांपुढं म्हणित : ते आइकुनी भटोबास तोखले" (२९९) हा उल्लेख नागदेवाचार्यांच्या चरित्रांत आहे. "मल्लेकोयबासी पूजावसर केलें पै सुंदर श्लोक साट" कृष्णमुनीची अन्वयमाळा (२२४) आणि "वैद्याचे मल्लेकोयबास तिन्ही पूजावसर बोलिले असे" (पारिमांडल्य माम्नाय उत्कार्थ). यावरून मल्लेकोयबासांनी (वरील वंशावळीवरून हा मल्लेकोयबास कोण हें कळेल) सुद्धा पूजावसर लिहिला होता असें दिसतें. "खळोबासी पूजावसर केले तेही आपुलीय लिपीवरी लिहिले" (उपाध्ये

१ गोपीराजग्रंथसंग्रहालय पो. १७. २ गो. ग्रं. संग्रहालय पोथी उतारा. ३ गो. ग्रं. सं. पो. १७ उपाध्ये आम्नायाच्या अन्वयस्थळांतील आरंभींचा भाग. ४ गो. ग्रं. सं. पोथी उतारा.

आम्नायाचा वृद्धान्वय) या निर्देशावरून 'सह्याद्रिवर्णन'कार खळोव्यास यांनी लिहिलेल्या पूजावसराची कल्पना येते. याशिवाय भास्करभट्ट बोरीकर यांनीहि संस्कृत व मराठी पूजावसर लिहिल्याचा वृत्तांत सापडतो तो वेगळाच. वरीलव्यतिरिक्त इतर अनेक लेखकांनी हा पूजाप्रसंग वर्णन केलेला असणें संभवनीय आहे. मला आढळलेले उल्लेख तेवढेच मीने वर नमूद केले आहेत. त्यावरून नागदेवाचार्य (व सिद्धान्ते हरिव्यास), राघोव्यास, केसोव्यास, दामोदर पंडित मल्लेकोयव्यास, कवीश्वरव्यास उर्फ भास्करभट्ट बोरीकर यांनी निरनिराळे पूजावसर केल्याचें कळतें. पैकी बोरीकराच्या 'मराठी पूजावसर' या ग्रंथाचाच आता प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे.

भास्करभट्ट बोरीकराचे पूजावसर : संस्कृत व मराठी

भास्करभट्ट बोरीकराच्या नांवावर ४५ आख्यायिकांच्या वृद्धाचारामध्ये (आख्यायिका १२; १३) सत्तावीस श्लोकांच्या संस्कृत व साठ ओव्यांच्या मराठी पूजावसराचें कर्तृत्व दिलें आहे. उपलब्ध असलेल्या अनेक वृद्धान्वयांमध्ये बोरीकराच्या संस्कृत पूजावसराचाच तेवढा उल्लेख आढळतो. मराठी ओवीबद्ध पूजावसराचा मात्र निर्देशसुद्धा आढळत नाही. वरील कारणामुळे व मराठी पूजावसराची पोथी मला स्वतःला तोपर्यंत पाहावयास न मिळाल्यामुळे त्याचें कर्तृत्व भास्कराकडे देतां येईल किंवा नाही याबद्दल मीने शंका प्रदर्शित केली होती. पण त्याच ठिकाणीं वृद्धाचारांतील उल्लेखावरून व शिशुपालवध, उद्धवगीता आणि मराठी पूजावसर यांतील अंतिम ओव्यांमधील साम्यावरून या तिहींचाहि कर्ता भास्करभट्टच असावा, अर्थात् मराठी पूजावसर भास्कराचाच असें वाटतें" असेंहि मीने म्हटलें होतें. आता भास्करभट्टाच्या या मराठी पूजावसराच्या दोन तीन प्रती मला मोठ्या परिश्रमाने पाहावयास मिळाल्यामुळे त्याविषयी अधिक विश्वतपणें लिहितां येणें शक्य झालें आहे. वृद्धान्वयांत ओव्यांचा उल्लेख नसणें हें आश्चर्यकारक असलें तरी वृद्धाचारांतील त्याच्या निर्देशावरून, प्रत्यक्ष पोथ्यांच्या अवलोकनावरून व अंतर्गत पुराव्यावरून ह्या पूजावसराचें कर्तृत्व भास्कराकडे देण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही.

राघोवासाचा ओवीबद्ध मराठी पूजावसर

या पुराव्यांचा अधिक सविस्तर विचार करण्यापूर्वी एक शंका मनांत येते ती अशी की नागदेवाचार्यांचे शिष्य राघोव्यास याने मराठी ओवीबद्ध पूजावसर केल्याचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो. तीं ठिकाणें वर नमूद केलींच आहेत आणि योगायोगाची गोष्ट अशी की या ओव्यांची संख्या साठच आहे. त्यामुळे भास्करभट्टाचा हा साठ ओव्यांचा मराठी पूजावसर वस्तुतः या राघोवासाने लिहिलेला असावा कीं काय अशी शंका येते. ज्या वृद्धाचारांत भास्करभट्ट बोरीकराच्या नांवावर मराठी ओवीबद्ध पूजावसराचा उल्लेख आहे. त्याच वृद्धाचारांत राघोवासाच्या केवळ संस्कृत पूजावसराचाच उल्लेख येतो (आख्यायिका १४). मराठी ओवीबद्ध पूजावसराचा मात्र येत नाही ही आचार्यांची गोष्ट आहे. यामुळे वरील शंका दुणावते. तथापि सूक्ष्म विचारांतीं ही शंका एका दृष्टीने निष्फळ असल्याचें वाटूं लागतें. वृद्धाचारामध्ये त्या वेळच्या लेखकांच्या सर्वच कृतींचा उल्लेख आलेला आहे असें नाही. इतरत्र आढळणारी माहिती चिकित्सापूर्वक लक्षांत घेऊन वृद्धाचारांतील माहिती संपूर्ण करणें अवश्य आहे. आणि त्यामुळे, राघोभटाने मराठी पूजावसर केल्याचा उल्लेख ज्या अर्थी इतरत्र आढळतो त्या अर्थी

१ गो. ग्रं. सं. पो. १७. २ वृद्धाचार म. सा. पत्रिका अंक ३६. ३ भास्करभट्ट बोरीकर पा. ६४ ४ या प्रती श्री. बाळकृष्णशास्त्री महानुभाव यांच्या कृपेने मिळाल्या.

त्याने तो ग्रंथ केला असावा असें (इतर, विरोधी पुराव्याच्या अभावीं) मानण्यास हरकत नाही. ह्या ओव्या अजूनपर्यंत पाहावयास मिळालेल्या नाहीत त्यामुळे त्याविषयी येथे विवेचन करतां येणें अशक्य आहे. त्याला इलाज नाही. पुढेमागे ह्या ओव्या उपलब्ध झाल्यास त्यांविषयी अधिक विचार करतां येईल. भास्करभट्ट बोरीकराचा मराठी पूजावसर व रात्रोभटाचा मराठी पूजावसर हा 'ओवीबद्ध' आणि तोहि 'साठ ओव्यांचाच' असावा हा केवळ योगायोग आहे! वृद्धाचारामध्ये उल्लेखिलेल्या भास्करभट्टाच्या पूजावसराच्या आरंभींची व शेवटची ओवी ह्या आता मला मिळालेल्या पूजावसराच्या प्रतींतील ओव्यांशीं शब्दशः जुळून असल्यामुळे त्या विषयी शंका घेण्याचें कारण दिसत नाही.

अंतर्गत पुरावा

अंतर्गत पुराव्यावरून सुद्धा हा मराठी पूजावसर भास्कराचा दिसत असल्याचा निर्देश मागे केलाच आहे त्याचा आता सविस्तर विचार करूं. असे अंतर्गत पुरावे चार सांपडतात; ते येणेंप्रमाणे—

(अ) या पूजावसराच्या मला एकूण चार प्रती पाहावयास मिळाल्या. पैकी दोन प्राचीन पोथ्या[1] आहेत व दोन प्राचीन पोथ्यांवरूनच निरनिराळ्या व्यक्तींनी केलेले[2] उतारे आहेत. क्वचित् शब्दांचा फरक व ओव्यांचा क्रमांक बदललेला असल्यामुळे हे उतारे एकाच पोथीचे नसून, दोन स्वतंत्र पोथ्यांचे असावेत असें म्हणतां येतें. हस्तलिखित प्राचीन पोथ्यांतील एकींत पूजावसराच्या ओव्या संपूर्ण आलेल्या आहेत, तर दुसरींत शेवटच्या २८ ओव्या तुटलेल्या आहेत. तथापि बाकीच्या तिन्ही प्रतींतील या पूजावसराच्या शेवटीं आलेली मात्र एकच आहे.

ऐसीया वोवीया पढतां : जीवासी होवे चोखाळतां
परब्रम्हेंसी होए सायोजता : म्हणे कवी भास्करू ॥ ६० ॥

तिन्ही प्रतींतील आढळणाऱ्या त्या ओवींत भास्कराचें नांव स्पष्टपणें आलेलें असल्यामुळे हा ग्रंथ भास्कराचाच असावा याविषयी शंका वाटत नाही. शिवाय वृद्धाचारांतील आख्यायिकेंत (१३) भास्कराच्या मराठी पूजावसराची अंतिम ओवी म्हणून हीच ओवी दिलेली आढळते त्यामुळे या ग्रंथाचें कर्तृत्व भास्कराचेंच असावें असें खात्रीपूर्वक वाटतें.

(आ) भास्करभट्टाच्या शिशुपालवध, उद्धवगीता व प्रस्तुत पूजावसर व या तिन्ही ओवीबद्ध ग्रंथांच्या शेवटीं आलेल्या ओव्यांतील साम्य लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

हा शिशुपाळवधु : आईकतां तुटे भवबंधु
जीवां होये प्रबोधु : परमतत्त्वांचा (शिशु० १०८७)
या आईकतां उद्धवगीता : प्रबोधु उपजे श्रोतेयांचिया चित्ता
परब्रम्हेंसीं होए सायोज्यता : म्हणे कवी भास्करू (उ० गीता ८२७)
ऐसीया ओव्या पढतां । जीवा होए चोखाळता
परब्रम्हेंसीं होए सायुज्यता । म्हणे कवी भास्करू (पूजावसर ६०)

---

१ पैकी एक पूर्ण प्रत चांदूर बाजार येथील श्री. तुळसाबाई यांच्या मठांतील आहे. दुसरी अपूर्ण पोथी महंत श्री. पालिमकर महानुभाव यांच्या संग्रहांतील आहे. २ पैकी एक श्री. पालीमकरांनी दुसऱ्या एका पोथीवरून केलेली आहे व दुसरी गोपीराजसंग्रहांतील आहे. हा दुसरा उतारा, संवत्सर (जि. नगर) येथील भाऊबोबा यांचे पोथीवरून केलेला आहे.

(इ) केवळ अंतिम श्लोकासंबंधीचा तेवढाच अंतर्गत पुरावा आढळतो असें नाही. एकंदर ओव्यांची घाटणी व कल्पना चमत्कृतींतील (भास्कराच्या इतर ग्रंथांशीं) साम्य यांवरूनसुद्धा वरील विधानालाच बळकटी येते. त्यांतील एक गोष्ट अशी की 'यद्यर्थातिशयोक्ति' हा भास्कराचा आवडता अलंकार शिशुपालवध व पूजावसर ह्या दोन्ही ग्रंथांत आढळतो. 'रविमंडळाच्या भोंवती तारांगणाची ओंवणी जर दिसेल तर त्याची उपमा श्रीकृष्णाच्या वक्षःस्थळावरील कौस्तुभाजवळ असलेल्या एकावळीला देतां येईल' अशा 'यद्यर्थातिशयोक्ति' अलंकाराची लयलूट शिशुपालवधामध्ये अनेक ठिकाणीं आढळते. उदाहरणार्थ ३९९, ४०२ ४०८, ४०९, ४१२, ४१३, ४१४ वगैरे ओव्या पाहा. पूजावसरांतील ११, १६, १८, २३, २४ इत्यादि ओव्यांमध्ये सुद्धा याच अलंकाराचा विलास पाहावयास सापडतो. तो लक्षांत घेण्यासारखा आहे.

(ई) शिवाय या दोन काव्यांत, म्हणजे शिशुपालवध व पूजावसार यांत, प्रत्यक्ष कल्पनांचें साम्य आढळतें तें तर विशेष महत्त्वाचें आहे. (उद्धवगीता हा तत्त्वज्ञानप्रधान ग्रंथ असल्यामुळे निर्भेळ कल्पनाविलासाला त्यांत विशेष अवसर नाही.) या दृष्टीने पुढील ओव्या नीट लक्षांत घ्याव्या.

(१) अशोकपालवां शेवटीं : केतकीदळें दीसतीं धाकुटीं ॥
तुम्ही उपमा नव्हे गोमटी : नखां श्रीकृष्णांचियां (शिशु० ४०२)
असोख तरुची पालवी कोवळी : जेथे लक्षुमी वालभैली
चंद्र सतार वोळग घाली : नख प्रभेमाजी (पूजा० २१)

(२) पद्म-रागा चिआं ज्योति : जव्हीं मुक्ता-फळें रापती ॥
तन्ही उपमा दंत-पंक्ती : देओं नए ॥ (शिशु०) ४१३
पद्मरागगर्भी दीसती : कीं ते हीरेयांची पंक्ती
तन्हीं ते उपमा दीजती : तया द्वीजवरांसी ॥ पूजा० १६॥

(३) सुनीळु घोंसाळें : तिन्हां शोभेति डोळें ॥
जे पुरविती मोक्षा चे सोहाळे : योगियां सीं ॥ (शिशु०)४१८॥
आकर्ण पुर्ण–घोसाळे : सुनीळ चोखाळ नेपाळें
जे जना पुरवीती सोहोळे : प्रेमसौख्याचे ॥ पूजा० ५४॥

वरील ओव्यांतील कल्पनासाम्य लक्षांत घेतलें असतां शिशुपालवधकर्त्या भास्करभट्ट बोरीकराचाच प्रस्तुत पूजावसर असावा असें वाटल्याशिवाय राहत नाही. सारांश, वरील एकंदर विवेचनावरून हा पूजावसर भास्करभट्ट बोरीकराचाच होय हें निर्विवादपणें ठरतें.

पूजावसराचें स्वरूप

मागे निर्देशिलेल्या प्रतीवरून तयार केलेला पूजावसर पुढे छापत आहे. त्या मूळ काव्यावरून त्याच्या रसाळपणाची कल्पना रसिकांना येईलच. सकाळपासून रात्रीपर्यंत श्रीचक्रस्वामींच्या नित्यदिनी लीलेचें वर्णन यांत आलेलें आहे. या पूजावसराचें स्वरूप जरी केवळ वर्णनपर असलें तरी भास्कराच्या प्रतिभेने त्याला कसें काव्यमय आणि रसाळ बनविलें आहे हें पाहण्यासारखें आहे. श्रीचक्रधराच्या शरीराचें केलेलें अलंकारयुक्त वर्णन तर विशेषच आल्हादकारक वाटतें. त्यांत भास्कराच्या कल्पनाचातुर्याची व अलंकारवैभवाची योड्या प्रमाणांत का होईना, पण चुणूक रसिकांना दिसल्याशिवाय राहत नाही. सकाळच्या वेळीं उदयाचलावर आरूढ होणाऱ्या आरक्त रविबिम्बावर भास्कराने केलेलें

'तव उदेयाचळापरीयेळा : वरी सुर्योदीवु उजळीला
पुर्वदीसां वोवाळीला : श्रीचक्रधरूः ॥२६॥

हें रूपक' व त्या दृश्यावर त्याने केलेली उत्प्रेक्षा कोणालाहि आनंद दिल्याशिवाय राहणार नाही. त्यापुढील ओवींत आलेल्या कल्पनासुद्धा .... पण हें सर्व मीनें स्वतःच कशाला सांगावयाला पाहिजे ! भास्कराच्या या सुंदर काव्याचा रसिकांनी स्वतःच आस्वाद घ्यावा म्हणजे त्यांतील खरी खुमारी त्यांना कळूं शकेल.

पूजावसर

॥ श्रीपरेसायेनमः ॥

जयाचीया नामसंगती : सहस्रयौजनीं वेधवंती
तयातें वोलो परांव्यावृती : तया नमो श्रीकृष्णराया ॥१॥
जेणें आळर्कें तापा केला छेदु : जो कार्तीक वीर्ये र्वेदु (वरदु)
जो ब्रह्मवींद्या लता कंदुः नमीन श्रीदत्तात्रया ॥२॥
जो वेधवंतीये (दी) दक्षागुरु : वार्वना पुरुसा वीद्यागुरु
तया सास्टांगी नमस्कारू : कैला मीयां ॥३॥
निर्लेपां जीवांतें : उधरीति कृपादृष्टी पाती (पातें)
तया नीर्गुणा श्रीप्रभुतें : नमस्कारीत (तुसें) आसे ॥४॥
चैतन्याचीये मुसे : परमानंदु वोतला कृपावसें
तो परांवर दानी मानसें : नमीन श्रीचक्रधरू ॥५॥
जो जीवांसी देउनी परशास्त्र आंजन : दाखवी ब्रह्मवींद्येचें नीधान
यैसा वरमुनी नमीन : श्रीनागा(र्जुनु) आर्जुन ॥६॥
(तेया) श्रीचक्रधराची प्रतंदीनी केली : वर्णीतां तुर्कमठी बोलीं
तें मुनीजनीं सभ्ळीं : मज उपसांहावें ॥७॥
पाहातेयां पाहारां : उपहुडु होये दातारा
मग उपाणहु (नौ) नेउनी नीज किंकरा : हृदई चरण(णु) ठेवीती ॥८॥
तो श्रीचरणु धरुनी वक्षेस्थळीं : आनंदाची व्राहाळी जाली
तें सुख वानू नेणीजे बोलीं : जाणे नागा आर्जुनु(र्जुनु) ॥९॥

१ हजारो कोसांच्या अंतरावरूनसुद्धा वेध उत्पन्न करणारी. २ परा वाणीने इतर जीवदेवतांची व्यावृत्ति (निराकरण) करून, श्रेष्ठ म्हणून प्रतिपादलेला असा श्रीकृष्ण. ३ 'अलर्क' नांवाचा त्रेतायुगांतील एक राजा. याचे त्रिताप दत्तात्रेयाने हरण केले. ४ कार्तवीर्य (सहस्रार्जुन) नांवाचा राजा. त्याला वर देणारा. ५ वेध लावणाऱ्या व्यक्तींमध्ये सर्वश्रेष्ठ अथवा-अशा व्यक्तींना दीक्षा देणारा गुरु-श्रीचक्रपाणी. ६ श्रीचक्रपाणीने ५२ पुरुषांना विद्यादान दिलें होतें. ७ कर्मांचा नाश होऊन शुद्ध झालेले जीव. ८ पर आणि अवर फळांचा दाता. ९ प्रत्येक दिवशीं होणारी क्रीडा. १० हलक्या; सामान्य. ११ क्षमा करावी. १२ पहाटेच्या प्रहरीं. १३ झोपेंतून उठणें.

श्रीमुर्तीवरी : मीरवे चंदनाची पींजेरी
  ते उपमा चराचरीं : देखीजेना ॥१०॥
ती/ कनकप्रभा सोलीजेत्नीं : वरी वोपेसळें[2] दीजती
  तीऱ्येतें चंद्रिका आळगीती : तऱ्ही ते उपमा नव्हे ॥११॥
स्वामी परसैया[3] नीगती: बाईसे[4] दीपु उजळीती
  उस्ण उदक बाहीर्वास[5] देती : नागदर्यो[6] (नागींद्रा) हातीं ॥१२॥
तया उस्ण उदका वीनयौगु केला : चोखट बाहीर्त्रीहु वेढीला
  मग चंद्रुउपमे आसनीं वैसला : श्रीचक्रधरु ॥१३॥
तीयें चरणकमळें नीरुपमें : बाईसीं प्रमाँर्जीलीं[7] प्रेमें
व/ तेथ (सुखासनीं) आत्मनी (आत्मा°)रामें : आ/स्थान कीजे ॥१४॥
तवं सुर्योदये दंतपंक्ती : सीळर्का[8] चोखाळीती
  वक्र सी(ळि) का (करूनि) फेडीती : जीह्वा मळ ॥१५॥
पद्मरागें[9]गर्भीं दीसती : कीं ते हीरेयांची पंक्ती
  तऱ्हीं ते उपमा दीजती : तया द्वीजें[10]वरांसी ॥१६॥
तेही सुंदरा श्रीमुर्ती श्रीकेंरीं[11] : नागेंरा[12] गुर्जरापरी
  (गुरुंळा[13]) श्रीमुख प्रक्षाळन करी : श्रीचक्रधरु ॥१७॥
रातोत्पैलांची[14] पाकु (को) ळी : पद्मरागें रंगीली (रातली)
  तऱ्ही ते उपमा पांवेंळी[15] : तया श्रीभरासी ॥१८॥
जेंहीं ईश्वेरचीह्र[16] (ह्नें) सेवीली : बाईसीं चरणकमळें प्रक्षाळीलीं
  पोंलेंवें[17] प्रमार्जुनी ठेवीलीं : आसनावरी ॥१९॥
ते चरणोदक : न ल्हाती ब्रह्मादीक
  सेवीती सेवक (अ) आर्धेंनासना[18] ॥२०॥
आसोखें[19] तरुची पालवी कोवळी : जेथ लक्षुमी वालेंभैली[20]
  चंद्र सतोरें[21] वोळेंगे[22] घाली : नखप्रभेमाजी ॥२१॥
वाईसीं भरीलीया रंगमाळीका : ल्लहाटीं टीळा केला नेंटका
  नीजें[23]रुप(पीं) त्रीरेखा (त्रिरुपता) : (द्योतक जेथ रेषत्रया) वोतवीत असे ॥२२॥

---

१ उटी. २ उजळा; चकाकी. ३ परसाकडे. ४ श्रीचक्रधराची नागाइसा (नागंबा) नांवाची पहिली शिष्या. ५ वस्त्रविशेष. ६ नागदेवाचार्य. ७ स्वच्छ पुसणें. ८ दांत धुण्यासाठी वोरीबाभळीच्या काड्या. ९ आरक्त वर्णाच्या पद्मरागमण्यांमध्ये हिऱ्यांची पंक्ति जर दिसेल तर तिची उपमा श्रीचक्रधराच्या आरक्त ओष्ठद्वयांतील दंतपंक्तीला देतां येईल. १० दांत. ११ कल्याणकारक हाताने. १२ सुसंस्कृत (गुजराथ्यांत नागर ब्राह्मणांची ही एक जात आहे.). १३ गुळणा. १४ आरक्त वर्णाचें कमळ. १५ हलकी; कमी प्रतीची. १६ ईश्वराच्या ठिकाणीं असलेलीं सर्व पदचिन्हें (ध्वज, वज्र, पद्मांकुशादि) ज्यांनी स्वीकारलीं होतीं अशीं पाऊलें. १७ पदर. १८ पापक्षालनासाठी. १९ अशोक याच्या कोवळ्या पालवीप्रमाणे श्रीचक्रधराच्या हाताचीं बोटें होती. २० मोहित झाली. २१ तारांसहित. २२ सेवा; दास्य. २३ कपाळावर असलेल्या तीन रेषा व परमेश्वराचें त्र्यंशत्व (ब्रह्म, माया व ईश्वर) दाखवीत होत्या; असा भाव.

आनंदाचा सुधाकरू : जरी दीसता कनक गौरु
तरी तया श्रीमुखाचा आकारु : उपमा नव्हे ॥२३॥
संखाकारु चांपेयाचा गाभा : जरी सोलीजता कनकप्रभा
तरी तेया श्रीकंठाची सोभा : आधीक दीसे ॥२४॥
ते (तीये) श्रीकंठीं माळ : [बाईसीं] घातली सुपरिमळ
स्वामी आर्चुनी आंघ्रयुगळ : मग धुपार्ती केली ॥२५॥
तवं उदेचळापरीयेळा : वरी सुर्योदीपु उजळीला
(मग) पुर्वदीसा वोवाळीला : श्रीचक्रधरू : ॥२६॥
ते (तीया) कुरवंडी करुनी सांडीली : ते गगनीं चंद होउनी गेली
सीते[3] वीखुरली तें जाळी : तारांगणें : ॥२७॥
भटें मंत्र म्हणती : मंडळीक थी थीं (तेय) वारु (वारा) जाणवीती
बाईसें कापुरें वीडा वो(ळ)गवीती : देवरायासी (श्रीचक्राधरासी) ॥२८॥
"आजी खेळो जाईजैल केउंती : यैसे बोलीले नीजभ्रींकराप्रती
आमृतस्रांवेया वाचा जीवपती : आनंद-चंद्रें ॥२९॥
कैलासप्रभेहुनी उजळे : (तैसें) आंगी टोपेरे कासीलें (केलें) नीतळ
मग भक्तेसीं वीजें करीती वेल्हाळ : हातु धरूनी नागींद्राचा ॥३०॥
जीवा देती (त चतुंर्वीध दान : गोसांवी पातले क्रीडास्थान
(आसनी) नैसोनि नीरोपण : करीती सेवकांसी ॥३१॥
जुझेंवीती धावचीती पोहवीती : दरे [दरकुटे] बुजवीती
पाखाण फोडवीती : आनंदवीती श्रीचक्रधरु ॥३२॥
यैसीया लीळा अनंतु : कींकीर जन करुनी पुनीतु
मग मुनी जनेसीं येतु : आस्रमासी ॥३३॥
आंगीं टोपेरें फेडीली : तव आंगीची कीळें फाकली
भक्तीजना पढीयासेली : कनकप्रभा ॥३४॥
स्वामी करीती गुरुळी : धुती मुखकमळ
बाईसीं अंध्रीयौगुळ : प्रक्षाळलें ॥३५॥
वीषाळ भाळस्तळा : चंदनाचा आडों रेखीला
नीकी नव्हे चंद्रकळा : तेनें पौंडें ॥३६॥

१ शंखाच्या आकाराचा. २ उदयाचल (पर्वत) हेंच ताट; तबक. ३ तांदुळाचे दाणे; अक्षता. ४ श्रीनागदेवाचार्य. ५ 'तेथे वारा जाणवीती' (वारा घालीत होते) हाच पाठ अधिक प्रशस्त आहे. ६ कोणीकडे. ७ अमृताचा वर्षाव करणाऱ्या वाणीने. ८ वंदी. ९ टोपी. १० संबंध, प्रहणा, लीला व कैवल्य या चार प्रकारचें. ११ युद्ध करायला लावतात. १२ किरण (सौंदर्यशोभेचे). १३ प्रतिभासली. १४ गुळण्या. १५ ऊर्ध्वपौंड्र गंध. १६ चांगली. १७ त्या तुलनेने.

सर्वांगीं चंदनाची भौरी केली : एक्षकर्दमें चर्चीली
   आडा रेखीला भाळीं : मनोहरू ॥३३॥

बाईसीं कापुरें वीडा वोळगवीला : भक्तीं श्रीचरणा
   मग क्रष्णागरु धुपु वोळगवीला : श्रीचक्रधरासीं नमस्कार केला (देवरायासी) ॥३७

रत्नाचे दीप उजळीले : भैक्तीं बाईसीं वोवाळीले
   देवीं जयजयकारु केले : श्रीचक्रधरासी ॥३८॥

अमृतसार कामेवलें : तैसे ताट वोगँरीलें
   (मग) वाईसीं नींबलोन केलें : देवरायासी ॥३९॥

गोसांवीया जालीं आरोगण : नागींद्रु श्रीकरीं वोळगवी (दे)
   मग वीडा देउनी करीती नमन : कृपा (कैवल्य) नीधी (सीं) ॥४०॥

गोसांवी बाहीर आले : भक्तजन कृपादृष्टीं अवलोकीले
   मग पहुडु करीते जाले : श्रीचक्रधरु ॥४१॥

लंहीजे ईस्वराचें उचीर्स्टें : यैसें कर्म (दैव) नाहीं वरीस्ट
   ब्रम्हादीकां अभीर्स्टें : परी (पुन) ते लाहाती ना ॥४२॥

ते लाहोनी भक्तीं : भोजनें केलीं सहपंक्ती
   देवो सुंम(स्मं)रीत चीत्तीं : सेवे येते जाले ॥४३॥

(तवं) गोसांवी (दातारू) उपहुडेले : भक्ती जनां ग्राम वाटीले
   मग माधुकर भीक्षे (माधुक्रिये) पाठवीले : देवदेवें ॥४४॥

भक्तीं करुनी नमस्कारू : भीक्ष्या (न्न) द्रुस्टीसमोरू–
   वोळगौनी सत्त्वपरू : मग भोजनें करीती ॥४५॥

तवं जालें (या) अस्तमान : नागींद्रु करी पूज।साधन
   वाईसें सर्वांगीं चंदन : वोळगवीती देवरायासी ॥४६॥

परमानंदा चैतन्याची खोली : तैसी सर्वांगीं चंदनाची भोरी मीर्वली
   मग कस्तुरीचा टीळा केला भाळीं : मनोहरु ॥४७॥

ठीकींचें लेणें : मार्दर्वे परीमळें उणें
   म्हणौनि सुमनाचीं अँभ्रणें : वोळगवीलीं ॥४८॥

ते जैसें तारांगण गुफीलें : कीं सुदवेर्धे वोळगे (शुद्ध ओघ गंगेसि) आले
   तैसे झुळंबुके मीर्वले : कर्णयौगुळीं ॥४९॥

---

१ उटी. २ एकप्रकारचें सुगंधी उटणें. ३ एका पोथींत पाठांतर म्हणून ही ओवी दिलेली आहे. ४ सेवेप्रीत्यर्थ अर्पण करणें. ५ भक्तिभावपूर्वक. ६ तयार केलें; संस्कारयुक्त केलें. ७ वाढलें. ८ भोजन. ९ निद्रा. १० प्राप्त करून घ्यावें; मिळवावें. ११ उच्छिष्ट. १२ पाहिजे असलेले. १३ स्मरण करीत करीत. १४ झोपून उठले. १५ भिक्षा मागण्यासाठी भक्तांना गांवें वांटून दिलीं. १६ मौक्तिक रत्नांचे अलंकार. १७ आभरणें; अलंकार, १८ शुद्ध वेध (शक्ति). १९ गुच्छ; चकाकणारे लोंबते गुच्छ.

आनंदवेधाचीं साखळे : तैसें हातॅसरे पढीहासले
सुध(शांभव)वेधाचे सरळे : तैसी शोभे कंठी माळ ॥५०॥
प्रकृतु वेधाचे वाहेवटे : तैसी अंगदे मीर्वली धर्वटें
श्रीमुगुटीं पुजावंधें गोमटें : ते जैतें अमृतेन ॥५१॥
कैवल्ये दयावेया दोसें : तैसा श्रीकरीं फुलांचा झेला दीसे
नीरांजन करीती वाईसें : देवरायासी ॥५२॥
वाईसें कापुरें वीडा वोळगवीला : भक्तीं श्रीचर्णा नमस्कार केला
तो अवस्वरें[3] पाहातां आनंदुजाला : सकळ जनासी ॥५३॥
आकर्ण पुर्ण-घोसाळे : सुनीळ चोखोंळ नेपोंळें
जे जना पुरवीती सोहोळे : प्रेमसौख्याचे ॥५४॥
मुक्ताफळप्रभेचें तगेंट : मर्धी ईंद्रनीळ येकदाट
तऱ्ही उ(प)मा तुकमठँ : तेया नेत्रकमळासी ॥५५॥
तेहीं सौंदरीं नयेनीं भक्तकृपादृष्टीं अवलोकीले : अनंदे डुलो लागले
मग पांत ठेले : तेया श्रीमुखातें ॥५६॥
गोसावीं पुरोजनं पाठवीले : नीजकींकीरें[11] ते राहीले
मग सेवा करूं लागले : अनंदभरीत ॥५७॥
रात्रीचीया पहीलीया पाहारा : दुधभातु तुप साकरा
यैसी कोंळी[12] होये दातारा : कापुरेवीडा वोळगवी-
किंकरूं वार्नेरा[13] : श्रीकृधरासीं ॥५८॥
(परावाचा) परोंप(व)र[14] वीचारू : कृपावसें नीरोपी करुणाकरु
नागींद्राप्र ती श्रीचक्रधरु : मग पहुडे[15] स्वीकरीती ॥५९॥
यैसीया वोवीया पढतां : जीवासी होये चोखोंळता[16]
परब्रम्हेसीं होये सायोजता : म्हणे कवी भास्करू ॥६०॥

वि. भि. कोळते, अमरावती

---

१ मनगटाभोवती बांधायचे पुष्पहार. २ मिषाने; निमित्ताने. ३ प्रसंग. ४ नेटक्या आकाराचे. ५ नितळ; शांत. ६ शुद्ध. ७ कोंदण. ८ पाहत राहिले ९ श्रीचक्रधरांनी. १० नगरवासी लोक. ११ सेवक. १२ विहार. १३ नागदेवाचार्य. १४ पर+अवर ज्ञानाचा विचार. १५ निद्रा. १६ पवित्रपणा.

रसव्यवस्था नि आस्वाद्यमानता

प्राचीन साहित्यकारांना एखादें नियामक काव्यतत्त्व शोधून काढून त्याच्या अनुरोधाने काव्याचे शास्त्रशुद्ध आणि निश्चित संख्य असे प्रकार पाडावयाचे होते आणि म्हणूनच त्यांनी भावनांच्या मीमांसेचा इतका दीर्घोद्योग केला. वाचकनिरपेक्ष काव्यवस्तु ही निश्चित डोळ्यांपुढे असल्याने त्यांनी काव्यगत व्यक्तीच्या भावनेवर रसाची स्थापना केली. काव्यलोचनकार श्री. दत्तात्रेय केशव केळकर हे काव्यगत भावनाच विचारांत घेतात; पण रसिकाच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाचाहि ते तदनुषङ्गाने विचार करितात. एखादी भावना रस या पदवीस पोचण्यास तिच्या ठिकाणीं कोणता गुण पाहिजे हें ते शोधतात पण रसांची संख्या निश्चित करणें ही गोष्ट त्यांना फारशी महत्त्वाची वाटत नाही.

"रसवृत्ति ही काव्यविषयनिष्ठ नसून वाचकवृत्तिनिष्ठ आहे" असें श्री. केळकर (पृ.१०९) म्हणतात; पण ही कल्पना हास्य, अद्भुत, बीभत्स आणि शान्त या चार रसांच्या निर्णयाच्या बुडाशीं आहे हें आपण पाहिलेंच आहे. शोकाची भावना ही जरी काव्यगत व्यक्तीच्या ठिकाणीं असली तरी करुण हें जें रसाला नांव मिळालें तें वाचकवृत्तीवरूनच मिळालें असावें; कारण, शोक करणाऱ्या व्यक्तीविषयींची करुणा ही दुसऱ्याच व्यक्तीला, बहुशः वाचकाला, वाटते. सर्व प्रकारच्या रसास्वादांत चित्तविस्ताररूपी विस्मय प्राधान्येंकरून अनुभवास येत असल्याने सर्वत्र एक अद्भुत रसच ग्राह्य मानावा असें जें साहित्यदर्पणकारांचे प्रपितामह नारायण यांचें मत आहे त्याच्या बुडाशींहि रस वाचकवृत्तिनिष्ठ आहे हीच समजूत आहे. रस आणि रसाभास यांतील भेद दाखवितांना 'अनुचित विभावालम्बनत्वं रसाभासत्वम्' अशी व्याख्या देतांना जगन्नाथ ज्या अनौचित्याचा व्यवच्छेदक तत्त्व म्हणून उपयोग करितो तें अनौचित्य वाचकाच्याच मतें असतें. शेवटीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांना जो उदात्त नांवाचा नवीन रस सुचला तो जडसृष्टीच्या भव्य स्वरूपाचें वर्णन वाचून वाचकाची जी चित्तवृत्ति होते तिच्यावरूनच होय.

रसाची स्थापना काव्यगत व्यक्तीच्या भावनेवर न करितां वाचकाच्या भावनेवर करणें तितकेंसें विश्वसनीय नाहीं. अर्थग्रहणशक्ति, कल्पनाशक्ति, सहृदयता आणि कुतूहल या चार गोष्टी जेथे थोड्या फार प्रमाणांत असतात तेथे रसिकता असते हें जरी खरें आहे तरी रसिकता म्हणजे कांही अचल अविकार्य अशी गोष्ट नव्हे. सहृदयता आणि कुतूहल हे उघड संस्कृतीने, सामाजिक विचाराने, परिस्थितीने आणि ज्ञानाने पालटणारे घटक आहेत हें विसरतां कामा नये. भिन्नरुचिर्हि लोकः याचा अर्थच असा की वाचकाची वैयक्तिक रुचि ही निर्णायक समजावयाची नसते. नामदेवाचे अभंग म्हणतांना तल्लीन होऊन डोलणारा रसिक यशवन्तांच्या भावगीतांना नाक मुरडतांना दिसतो. उत्कृष्ट काव्य हें बहुतेक रसिकांस सजवील यांत शंका नाहीं; पण त्या काव्यापासून साऱ्या रसिकांच्या ठिकाणीं एकच भावना जागृत होईल अशी निश्चिति नाही. उदाहरणार्थ, गिरीशांची शूर्पणखा ऐकून लोकांना हसूं

येतें तर माझ्या मनावर विषादाची छाया पसरते. रस हा वाचकवृत्तिनिष्ठ मानल्यास ती कविता हास्यरसाचीहि म्हणतां येईल आणि करुणरसाचीहि म्हणतां येईल.

'काव्यांत वाचकाचें मन रमतें तेव्हा मूलतः त्याच्या ठिकाणीं आनंदाची भावना प्रकट होत असली पाहिजे. हा आनंद न वाटेल तर वाचनच मुळीं कोणी करणार नाही. तेव्हा वाचकाच्या मनांत आनंदाच्या अनुषंगानें उद्भवणारी दुसरी भावना ही तितकी गौण दूरचीच समजली पाहिजे. अजविलाप वाचतांना विशेष कोमल हृदयाच्या मनुष्याच्या डोळ्यांना पाणी आलें तरी त्या शोकानुभूतींतहि एक प्रकारची परदुःखशीतलता, सुखदता असते. आता वाचकाच्या मनांत या आनंदाच्या अनुषंगानें उत्साह, शोक, हास, क्रोध, भय, विस्मय, जगुप्सा आणि शम हे आठ भाव संभवतात. 'राजा शिवाजी' वाचून उत्साह वाटतो; 'विरहिविलाप' वाचून शोक वाटतो; 'सुदाम्याचे पोहे' ग्रहण करितांना हसूं लोटतें; 'इराणची गळचेपी' यासारखें पुस्तक वाचून क्रोध पेट घेतो; 'ज्यूड दि ऑब्स्क्युअर' सारखी कादंबरी वाचून भय वाटतें; गलिव्हरचा वृत्तांत वाचून नवल वाटतें; परंतु पुस्तक वाचून रति वाटते काय? शाकुन्तल वाचून वाचकाला शकुन्तलेविषयीं कौतुक वाटेल, तिच्या कल्पित दर्शनाने समाधानहि वाटेल; पण दुष्यन्ताच्या ठिकाणीं जी रतीची भावना उद्दीपित होते ती वाचकाच्या ठिकाणीं होते काय? काव्य वाचतांना वाचक हा निरनिराळ्या पात्रांशीं समरसून सुप्त वासनांची अप्रत्यक्ष तृप्ति करून घेत असतो असें म्हणतात, तरीहि दुष्यन्ताला शकुन्तलेविषयी वाटणारी रति आणि वाचकाला तिच्याविषयी वाटणारी भावना यांत अंतर आहे असें मला वाटतें.

पुन्हा, वाचकाला वाटणारी भावना ही सदा शुद्ध म्हणजे असंमिश्रच असेल कशावरून? बलाढ्य राष्ट्रांच्या राक्षसी वृत्तीची चीड येते त्याच वेळीं त्यांच्या अंगच्या राष्ट्रपोषक गुणांविषयी सस्पृह आदर वाटतो; दुबळ्या राष्ट्रांची कींव येते त्याच वेळीं त्यांच्यांतील आत्मघातकी फुटीर वृत्तीचा संताप येतो.

खरोखर, ज्याप्रमाणे गुन्तागुन्तीच्या कथानकांत निरनिराळ्या भावनांचा सुसंगत कलह आढळतो त्याचप्रमाणे वाचकाच्या मनांतहि विविध भावनांची सुसंगति एकाच वेळीं संभवते. अशा स्थितींत काव्यगत व्यक्तीची भावना विचारांत घेतली काय वा वाचकाची भावना विचारांत घेतली काय भावनाभेदाने सर्व काव्यांचें शास्त्रीय वर्गीकरण अशक्य आहे.

श्री. द. के. केळकर हे वाचकाच्या ठिकाणीं जागृत होणारी भावना ध्यानांत घेत नाहीत. "भावना आणि तिचा विषय यांचा साहचर्यानेच विचार केला पाहिजे" असें ते (पृ.१०५) म्हणतात. ते काव्यगत भावनाच विचारांत घेतात पण तिला ते वाचकाच्या मनोवृत्तीची कसोटी लावतात. ते म्हणतात (पृ. १०५) की "काव्यांतील भावनांना रसत्व प्राप्त होण्यास त्या भावना काव्यगत नायकास आल्हादकारक वाटतात कीं नाही हें पाहण्यापेक्षा रसिक वाचकास त्या कशा वाटतात हें पाहणें महत्त्वाचें होय." या रुचिकरतेला वा रुचिरतेला त्यांनी उत्कट आस्वाद्यमानता हें नांव दिलें आहे. "आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः" (३।१७४) या साहित्यदर्पणांतील श्लोकार्धावरून त्यांना आस्वाद्यमानता हा शब्द सुचला आहे. कोणतीहि भावना रस या पदवीस पात्र ठरण्यास तिच्या मूलभूततेपेक्षा तिची आस्वाद्यमानताच कारणीभूत होते. करुणादींना रस पदवी प्राप्त होते ती आस्वाद्यमानतेमुळेच स्थायी भाव आणि व्यभिचारी भाव यांतील व्यवच्छेदक तत्त्व हें उत्कट आस्वाद्यमानता व

आस्वादाङ्कुरकन्दता होय असेंच फलित होतें; आणि हीच उपपत्ति स्थायी भावाचें स्थायित्व हें त्याच्या प्राथमिकता, सार्वत्रिकता आणि स्वतःसिद्धता यांवरून ठरवूं पाहणाऱ्या हेमचन्द्र आणि शॅण्ड यांच्या उपपत्तीपेक्षा अधिक सयुक्तिक होय असें श्री. केळकर यांचें ठाम मत आहे.

परंतु या उपपत्तीच्या आधारें अमुक इतकेच स्थायी भाव आणि त्याप्रमाणे तितकेच रस होतात अशी सविस्तर आणि निश्चित मांडणी करण्याच्या प्रयत्नांत श्री. केळकर पडत नाहीत. त्यांच्या उपपत्तीप्रमाणे बीभत्साचा बहिष्कार आणि भक्तिरसाचा स्वीकार या दोनच गोष्टी सुलभ समर्थनीय होतात. परंतु रति आणि जुगुप्सा यांचे अर्थ व्यापक करून स्थायी भाव म्हणून प्रेम आणि द्वेष यांची स्थापना केली की बीभत्सावर बहिष्कार घालावा लागतच नाही आणि भक्तिरसाचीहि व्यवस्था होते हें आपण मागेच पाहिलें आहे. या दोन गोष्टी करायला आस्वाद्यमानतेचा आधार मुळीच घ्यावा लागत नाही.

आस्वाद्यमानतेची कसोटी लावून सुद्धा श्री. केळकर हे एकंदर भावांची वांटणी स्थायी भाव नि व्यभिचारी भाव या दोन वर्गांत करायला कां घेत नाहीत ! न जाणो अशी वांटणी केली आणि एखाद्या व्यभिचारी ठरविलेल्या भावाची कविता रसिकप्रिय झाली तर पाठीमागून अडचण उत्पन्न व्हावयाची. संशय हा आज व्यभिचारी भाव समजला जातो; पण 'संशयकल्लोळ'चा प्रभाव ध्यानांत घेतल्यास संशय हा नवीन रस मानावा लागेल. तसें करायला श्री. केळकरांची आडकाठी नसेल कारण रसांची संख्या निश्चित करणें ही गोष्ट त्यांच्या मतें फारशी महत्त्वाची नाही. रसोत्कटता ही चार दोन ठराविक भावनांवरच अवलंबून असते असें नाही (पृ. १०४) असें बजावणारे श्री. केळकर लगेच दोन वाक्यांनंतर म्हणतात की वस्तुतः भावना बदलत नाहीत तर भावनांचे विषय बदलत असतात. मग स्थायी भावांची संख्या निश्चितपणें ठरवावयाला अडचण कोठे आहे !

"उत्कटतेने आस्वाद्यमान या शब्दप्रयोगाचा अर्थहि वाटतो तितका निश्चित नाही" असें प्रो. रा. श्री. जोग यांनी लोकशिक्षण मासिकांत (४।१०।७२०) काव्यालोचनाचें जें परीक्षण केलें आहे त्यांत दाखवून दिलें आहे. ते म्हणतात की, "उत्कटतेने आस्वाद्यमान आणि वारंवार मनांत घोळावीशी वाटणें या दोन गोष्टींचें क्षेत्रहि एकच येईल असें नाही. 'प्राइड् ॲण्ड प्रेज्यूडीस'मधील गर्व आणि पूर्वग्रह या भावना मनांत घोळाव्याशा वाटणार नाहीत, परंतु लेखिकेच्या कौशल्याने त्या कादंबरींत या भावना उत्कटतेने आस्वाद्यमान झाल्या आहेत हें कोणासहि मान्य करावें लागेल. अशा रीतीने बहुतेक व्यभिचारी भाव लेखकांच्या कौशल्याने आस्वाद्यमान होतील. उदाहरणार्थ, 'श्रद्धाभाव' हीच भावना उत्कटतेने आस्वाद्यमान आहे असें 'सुशीलेचा देव' ही कादम्बरी वाचल्याने वाचकास वाटेल. उत्कटतेने आस्वाद्यमान अशी भावना नाही कोणती ! तशी चित्रित करणारा योजक मात्र पाहिजे. अर्थात् यामुळे कोणत्याहि प्रकारच्या रसव्यवस्थेचा उच्छेदच होईल."

कलेच्या दृष्टीने अनास्वाद्यमान असें कांहीच नाही असें कांही मानसशास्त्रज्ञ प्रतिपादूं लागले आहेत. दुरून डोंगर साजरे दिसतात त्याप्रमाणे योग्य मानसिक अंतरावरून हिडीस तापद गोष्टींचें दर्शनहि आनंदप्रदच होतें. सुंदर वस्तूंचाच अनुभव म्हणजे कांही रसास्वाद नव्हे. कुरूपतेचाहि रसास्वाद घेतां येतो. उदाहरणार्थ, नोत्रदामचा कुबडा Quasimodo याचें व्हिक्टर ह्यूगोने काढलेलें शब्दचित्र वा विअर्ट्झने (Wiertz) काढलेलें रंगचित्र पहा. रसास्वाद म्हणजे कोणत्याहि गोष्टीचा आस्वाद घेण्याचा हा एक प्रकार आहे.

आस्वाद्यमानतेचें नांव पुढे करून श्री. केळकर हे रसव्यवस्थेंत समाजहितकारकतेचें

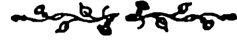
संशयास्पद सोवळें मात्र आणून ठेवीत आहेत. ते म्हणतात (पृ. १०५) की अन्य स्त्रीवर प्रेम करणाऱ्या व्यक्तीस प्रेमाचा उत्कट अनुभव येत असेल; पण असलें प्रेम समाजहित-विरोधी" आहे या शिकवणुकीची छाप मनावर असल्याने रसिकाच्या रसास्वादांत उणीव उत्पन्न होते, म्हणजेच तो पूर्ण उत्कट स्वरूपास पोहचूं शकत नाही. येथे ते जगन्नाथाप्रमाणे रस न मानतां रसाभास मानतात. परंतु अनुभव विरुद्ध येतो. अन्य स्त्रीवर का होइना पण उत्कट प्रेम जर वर्णन करण्यांत आलें असेल तर रसिक तल्लीन झाल्यावांचून राहतच नाही. मृच्छकटिक नाटकांत चारुदत्ताचा प्रेमविलास हा त्याची पत्नी धूता हिच्याशीं न दाखवितां वसन्तसेना या गणिकेशीं दाखविण्यांत आला आहे म्हणून का तेथे रसनिष्पत्तिच होत नाही असें मानावयाचें ! पशुपक्ष्यादिकांच्याहि रतीविषयी ते म्हणतात (पृ. १०५) की "पशूंची रति ही उत्तान आणि ग्राम्य असल्याने तिच्या वर्णनाने रसाभास उत्पन्न होतो असेंच मानणें रास्त आहे." पशु-पक्ष्यादिकांच्या संभोगाचें वर्णन उत्तान आणि ग्राम्य होईल परंतु त्यांच्यांतहि अनुनयाचे जे प्रकार आढळतात त्यांचें वर्णन सरस कां होऊं नये ! क्रोधाविषयीहि श्री. केळकर म्हणतात (पृ. १०५) "नुसता क्रोध हा रस होऊं शकत नाही, तर सात्त्विक क्रोध हाच होऊं शकतो; कारण, सात्त्विक क्रोध ही भावना समाजहितपोषक म्हणूनच आनंदकारक होय. तसेंच शौर्याचें. दुष्टनिर्दालनार्थ जें शौर्य त्याच्याच चिन्तनांत आस्वाद मिळूं शकतो; म्हणजे त्यालाच रस पदवी प्राप्त होते." परंतु अलेक्झांडर, तैमूरलंगादि क्रूर शूर वीरांच्या पराक्रमाचीं वर्णनें वाचण्यांत वाचक रंगून जातो त्या अर्थी रसनिष्पत्ति होते हें नाकारून चालणार नाही. समाजहित-पोषकतेचा रसाशीं कांही एक संबंध नाही. सौंदर्य आणि अर्थ यांचा जितका संबंध आहे तितकाच रस आणि समाजहित यांचा आहे. आयागोच्या द्वेषविलासांत आणि ऑथेल्लोच्या असूयासन्तापांत समाजहितपोषक काय आहे ! तोंडीलावणीं पौष्टिक नाहींत म्हणून आपण नीरस अतएव त्याज्य मानीत नाही. भज्यासारखे तळीव पदार्थ शरीरपोषणाच्या दृष्टीने हानि-कारक असूनहि रुचिदृष्ट्या आकर्षक असल्याने आपण ग्रहण करितों. शरीरपोषणासाठीं अवश्य तीं द्रव्यें जठरांत अन्य मार्गाने घातलीं असतांहि जिव्हेचें समाधान होत नाही ते व्हावें म्हणून एक रोगी रुचकर पदार्थ चावून थुंकून टाकी हें मीं स्वतः पाहिलें आहे. मानसिक लौल्य पुरवील तेंच आस्वाद्यमान, तेंच सरस काव्य होय.

तेव्हा रसव्यवस्था करायला आस्वाद्यमानता उपयोगी पडत नाही हें आपण पाहिलेंच. श्री. केळकर काव्यानंदासंबंधी लिहितांना जें विधान करितात तें आस्वाद्यमानतेच्या तत्त्वालाहि लागू पडेल. ते म्हणतात (पृ. १४२) "काव्यानन्दाचें स्वरूप अपूर्व आणि अलौकिक आहे यांत शंका नाही, परंतु नुसतें अपूर्व किंवा अलौकिक म्हटल्याने मानवी जिज्ञासा कधीच तृप्त होत नाही." जें मनोरंजक तेंच वाङ्मय, तेंच काव्य असें एकदा आरंभींच सिद्ध करून घेतल्यानंतर काव्यांतील भावना आस्वाद्यमान पाहिजे असें म्हटल्याने कांही अधिक अर्थबोध होत नाही, मानवी जिज्ञासा तृप्त होत नाही.

रसव्यवस्था हें एक स्थूल मानाने केलेलें कामचलाऊ वर्गीकरण आहे; आणि तें शास्त्र-शुद्ध करायला ज्याप्रमाणे भावनेच्या मूलभूततेचा उपयोग होत नाही, त्याचप्रमाणे आस्वाद्य-मानतेचाहि उपयोग होत नाही. रसविवेचन हें कितीहि पाण्डित्यपूर्ण वाटत असलें तरी तें शेवटीं शून्यसंशोधनच ठरतें !

मा. त्र्यं. पटवर्धन, कोल्हापूर

हिंदी भाषा आणि भारतीय राष्ट्रीयत्व

हिंदुस्थानामध्ये आजकाल सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रश्नांबद्दलच्या विचारसरणींत एकच गोंधळ उडालेला दिसून येत आहे. सर्व देशभर एकराष्ट्रत्वाच्या दृष्टीने एक राष्ट्रभाषा असावी का नाही, पाहिजे असल्यास ती कोणती असावी, हाहि अशांपैकीच एक प्रश्न होय; आणि या भाषाविषयक माजलेल्या वादास म. गांधी हे इतर सर्वांपेक्षा अधिक जबाबदार आहेत. ते आपल्या हिंदीप्रचारार्थ होणाऱ्या भाषणांत प्रांतिक भाषा व त्यांतील वाङ्मय यांचें महत्त्व ओळखून हिंदी भाषेचा प्रचार करीत असले तरी या भाषाविषयक प्रश्नास भलतें महत्त्व देण्याचें श्रेयहि त्यांनाच आहे. हिंदी राष्ट्रसंघटनेच्या मार्गांत हिंदुस्थानांतील भाषांची विविधता ही एक मोठी धोंड आहे ही गोष्ट हिंदी राजकीय पुढाऱ्यांनी यापूर्वी ओळखली होती व तींतून मार्ग काढण्याचा त्यांनी प्रयत्नहि चालविला होता. निरनिराळ्या मातृभाषा असल्यामुळे परस्परांच्या प्रांतिक दळणवळणांमध्ये सुशिक्षितांना इंग्रजीसारखी परकीय भाषा माध्यम म्हणून वापरावी लागते ही कमीपणाची गोष्ट असल्याची कबूलीहि पुष्कळांनी दिली होती. परंतु एकराष्ट्रभाषेच्या मुद्याला संपूर्ण स्वातंत्र्याइतकें महत्त्व देणें, 'हिंदी माध्यमाचा प्रश्न मला स्वराज्याइतकाच महत्त्वाचा वाटतो असे उद्गार काढणें, पसतीस कोटि लोक एकच भाषा बोलूं लागल्याशिवाय संपूर्ण स्वातंत्र्य अगदीच अशक्य नसलें तरी अपुरें खास आहे असा भ्रम सर्वसाधारण जनतेमध्ये उत्पन्न करणें, नुसत्या राजकीय सोयीसाठीच नव्हे तर संस्कृतीसारख्या संदिग्ध कल्पनेच्या मुद्यावरूनहि राष्ट्रीय भाषेच्या जरुरीवर जोर देणें; "हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र आहे; तो एक राष्ट्रपुरुष म्हणून तयार होऊं लागला आहे; संयुक्तिकरणाच्या विचाराने त्यास एक प्रकारचा जोम आला आहे; तेथील विद्वान माणसांना एक भाषा, एक लिपी, एक साहित्य वगैरेसारखीं पूर्वी कधीहि न पडलेलीं स्वप्नें पडत आहेत" (त्रिवेणी, सप्टेंबर १९३६) यासारखें लिखाण लिहिण्यास श्री. मुन्शी यांच्यासारख्यास उद्युक्त करणें, ह्या सर्व गोष्टींस महात्माजीच कारणीभूत आहेत. नैतिक व राजकीय क्षेत्रांत असलेलें आपलें वजन महात्माजी हिंदुस्थानांतील भाषांच्या इतिहासामध्ये एक मोठी चळवळ करण्याकडे खर्च करीत आहेत. त्यामुळेच राजकीय व सांस्कृतिक प्रश्न यांचा गोंधळ होत आहे. हीच विचारसरणी जर तर्कदृष्ट्या अशीच पुढे नेली तर हिंदी स्वराज्याचा प्रश्न अखिल हिंदुस्थानांतील लोक हिंदी बोलूं शकेतोपर्यंत पुढे ढकलावा लागेल. या दृष्टीने विचार करावयाचा तर हिंदुस्थानांतील भाषावैचित्र्यांतून फक्त एकच मार्ग शिल्लक उरतो व तो म्हणजे हिंदीखेरीज इतर सर्व भाषा दडपून टाकावयाच्या व हळू हळू त्या नाहीशा करावयाच्या. आंतरप्रांतीय दळणवळणाची राजकीय सोय साधते या व्यावहारिक गोष्टीस सांस्कृतिक दृष्ट्या होणाऱ्या काल्पनिक फायद्याचीहि जोड दिली तर प्रांतिक भाषा हलके हलके नष्ट करणेंच क्रमप्राप्त ठरतें. तुळशीदासाच्या हिंदी रामायणाची गोडी किंवा दक्षिण व उत्तरेंतील लोकांनी परस्परांच्या दळणवळणानें आपलें वाङ्मय समृद्ध करण्याची शक्यता वगैरे गोष्टींचा राजकीय सोयीच्या

मुद्याशीं कांही एक संबंध नाही. तसें म्हटलें तर जपानी, डच, बंगाली वगैरे भाषांमध्येहि हिंदी भाषेइतकेंच उत्कृष्ट साहित्य आहे. तर मग दक्षिणी लोकांचें जपानी, बंगाली, डच भाषा बोलणारांशींहि परस्परसहकार्य होणें हें तितकेंच उपयुक्त ठरणार नाही काय?

नुकत्याच कांही महिन्यांपूर्वी मद्रास येथे भरलेल्या हिंदी संमेलनामध्ये दक्षिणी लोकांना हिंदी शिकण्यास उद्युक्त करण्याकरिता जे निरनिराळे मुद्दे पुढे मांडण्यांत आले ते खरोखरच अत्यंत गमतीदार आहेत. त्यावरून हिंदी प्रचाराच्या चळवळीमध्ये शास्त्रशुद्ध विचारसरणीचा किती अभाव आहे हें स्पष्ट दिसून येतें. श्री. बजाज आपल्या भाषणांत म्हणाले कीं, "'दक्षिणी लोकांना जर हिंदी शिकविलें तर नोकऱ्यांच्या बाबतींत ते आपणाशीं स्पर्धा करूं लागतील व त्यामुळे बेकारीचा प्रश्न जास्तच विकट होईल' अशाप्रकारचा घातकी प्रचार उत्तर हिंदुस्थानांतील कांही लोक करीत आहेत. परंतु मला तर त्यांत कांहीच भय वाटत नाही. उलटपक्षीं हिंदुस्थानांतील हुशार लायक माणसांना—मग ते कोणत्याहि भागांतून येवोत—जागा दिल्या जातील व ही गोष्ट खात्रीने देशहिताची आहे." श्री. बजाज यांना दक्षिणेंतील ज्या वर्गांतून कारकुनी पेशाच्या लोकांचा भरणा होतो अशा लोकांना ह्या चळवळीमध्ये सामील करून घेण्याकरिता हें आमिष पुरेसें आहे असें वाटतें. सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट अशी की श्री. राजगोपालचारियर यांनीहि "दक्षिणेंतील बेकारांना हिंदी शिकल्यामुळे उत्तरेंत वाव मिळेल" असें बोलून एक प्रकारें पुष्टीच दिली. श्री. कालेलकर म्हणाले की, 'आज उत्तर हिंदुस्थानामध्ये पुष्कळ दक्षिणी लोक वृत्तपत्रव्यवसाय करीत आहेत व त्यांना हिंदीचें ज्ञान लाभदायक होतें हें पूर्णपणें कळून चुकलें आहे. मला असें वाटतें की यावरून दक्षिणी व्यापारी व कारखानदार व्यापार व उद्योगधंद्याच्या वाढीच्या दृष्टीने हिंदी भाषेची उपयुक्तता लक्षांत घेतील'. श्री. कालेलकर यांनी हिंदी शिकण्यासाठी दाखविलेलें व्यापारवाढीचें आमिष तुळशीदासाच्या रामायणांतील गोडीपेक्षा पुष्कळ बरें आहे एवढेंच! श्री. लीलावती मुन्शी म्हणाल्या की जर तुम्ही तामिळीमध्ये किंवा मीं गुजराथीमध्ये कांही लिहिलें तर तें फक्त एक किंवा दोन कोटि लोकांनाच वाचतां येईल परंतु तेंच जर हिंदींत लिहिलें तर किंवा त्याचें हिंदींत भाषांतर केलें तर तें जवळजवळ हिंदुस्थानांतील निम्म्याहून अधिक लोकांना वाचतां येईल. ही गोष्ट लक्षांत येऊनच रेडियो किंवा बोलपटवाल्यांना हिंदीप्रचार हा एक धंदावाढीला फायदेशीर असा झालेला आहे. ह्या हळव्या मनाच्या गुजराथी साहित्यसेविकेवर धंदावाढीचा मुद्दा आमच्यापुढे मांडण्याची काय जबाबदारी पडली होती तें ईश्वर जाणे!

फक्त राजकीय सोईच्या दृष्टीनेच काय ती हिंदीप्रचाराची जरुरी आहे, इतर सर्व मुद्दे अगदी क्षुल्लक आहेत ही गोष्ट आता सर्व पुढाऱ्यांना कळून चुकली आहे. हिंदी शिक्षणापासून दक्षिणी लोकांना होणाऱ्या फायद्यांचें काढलेलें अनुमान आता अवास्तव असल्याचें स्पष्ट दिसत आहे. "दक्षिणी लोकांमध्ये बुद्धिमत्ता आहे तर उत्तरेकडील लोकांमध्ये लढाऊपणा भरलेला आहे. ह्या दोन्हींचा मिलाफ होणें अत्यंत जरूर आहे व तो मिलाफ फक्त हिंदी भाषेच्या प्रचाराच्या योगानेच होईल" असें जेव्हा श्री. बजाज म्हणतात तेव्हा मोडकेंतोडकें हिंदी बोलण्यास शिकल्याने पठाण-शिखासारखें लढाऊपण आपल्या अंगीं येईल हें जरा कसेंसेंच वाटतें. राष्ट्रीय भाषेच्या प्रश्नावर लिहितांना एक मद्रासमधील दैनिक वर्तमानपत्र लिहितें की "दाक्षिणी राजकीय पुढाऱ्यांचें उत्तरेकडील जनतेवर वजन कमी असण्याचें मुख्य कारण म्हणजे त्यांना उत्कृष्ट हिंदीमध्ये अस्खलितपणें बोलतां येत नाही." जर खरोखरच हा मुद्दा खरा असला तर अस्खलित तर राहूंद्याच पण मोडकेंतोडकें देखील

ज्यांना तामीळ किंवा तेलगू बोलतां येत नाही अशा महात्मा गांधींचें किंवा पंडित जवाहरलाल नेहरूंचें तामिळ नाडू किंवा आंध्र प्रांतांत इतकें वजन कसें बसलें, हें मात्र तेथे स्पष्ट करावयास पाहिजे होतें !

भाषावृद्धीची किंवा साहित्यांतील प्रतिभेची वाढ यांचीं शास्त्रीय तत्त्वें हिंदी चळवळीच्या पुढाऱ्यावर कांहीच परिणाम करूं शकत नाहीत हें दुर्दैव होय. उलट, हिंदी चळवळ आता एकाहून एक विचित्र रूपें धारण करूं लागली आहे. मुन्शींसारखे लोक असेंहि म्हणूं लागले आहेत की द्राविडी भाषांतील संस्कृत घटकांवरच जर विशेष जोर दिला तर दक्षिणी लोकांना हिंदी भाषा बरीच जवळ वाटूं लागेल. मुन्शींना ही साम्यता दाखवून त्यांना जवळ आणण्याची काय उपयुक्तता वाटते हें आपण तर्कानेच ठरविलेलें बरें ! हेच गृहस्थ पुढे म्हणतात "तेलगू, मल्याळयम वगैरे भाषांमध्ये संस्कृत शब्दांचा इतका भरणा आहे की जर त्या देवनागरी लिपींत लिहिण्यास सुरवात केली तर संस्कृत भाषेपासून ज्या ज्या भाषांची उत्पत्ति आहे अशा सर्व भाषा बोलणारांना त्यांतील बराचसा भाग कळेल. ही सर्व भाषांमधील साम्यता त्यांतील संस्कृत घटकांमुळेच उत्पन्न झालेली आहे. मला तर त्या त्या भाषांतील मूळ संस्कृत घटकांवर विशेष जोर देण्यास काय हरकत आहे हेंच कळत नाही. उलट मी तर असें म्हणेन की प्रांतिक भाषांचें सौंदर्य व शब्दभाण्डार जर त्यांतील संस्कृत शब्द काढून टाकले तर पूर्णपणें नाहींसें होईल" (त्रिवेणी, सप्टेंबर १९३६). ह्याच तत्त्वानुरोधाने श्री. मुन्शींच्या गुजराथी लेखनाचें आम्हांला नीटसें परीक्षण जरी करतां यावयाचें नाही तरी पण या ठिकाणीं येवढेंच सांगावेंसें वाटतें की आज कर्नाटक, केरळ, आंध्र वगैरे भागांतून त्या त्या भाषांतील साहित्यिकांमध्ये संस्कृत शब्दांची रेलचेल करण्यापेक्षा संस्कृताच्या दास्यत्वांतून मुक्त होण्याकडे जास्त प्रवृत्ति दिसून येत आहे. आजकाल त्यांचे प्रयत्न संस्कृत पद्धतीचे उपमा व अलंकारांचें अवडंबर टाकून देऊन त्या जागीं उत्कृष्ट पण साधें असें गद्य व पद्य रचण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न चाललेले आहेत. नुकत्याच मद्रास येथे भरलेल्या साहित्यसंमेलनाच्या वेळीं श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन व त्यांच्या विचारांचे लोक ह्यांनी दक्षिणी लोकांना हिंदीचें ज्ञान सुलभ व्हावें ह्याकरिता हिंदी व्याकरणामधे—विशेषतः त्यांतील लिङ्गविषयक नियम ह्यांमध्यें—अत्यंत क्रान्तिकारक फरक करावेत अशी योजना मांडली. ही योजना जवळ जवळ सर्वमान्य होत होती, परंतु श्री. राजगोपालाचारियर यांनी वेळींच "एका लहानशा हिंदी न जाणणाऱ्या लोकसमुदायाकरिता हिंदीमधील महत्त्वाचे व्याकरण-नियम बदलण्याचें कांही प्रयोजन नाही" हा मुद्दा स्पष्टपणें तामीळ भाषेमध्ये मांडला ! स्पष्ट बोलायचेंच तर ही शिकवण इतकी प्राथमिक स्वरूपाची आहे की ती श्री. राजगोपालाचारियरां-सारख्या प्रसिद्ध पुरुषांनी श्री. टंडनसारख्या प्रसिद्ध व्यक्तीला सार्वजनिक जागीं शिकवावी हें विचित्र होय. किंबहुना एकीकडे राष्ट्रीय सभेने "सर्व अल्पसंख्याकांच्या, तसेंच सर्व प्रांतांच्या भाषा, लिपी व संस्कृति यांचें संरक्षण केलें जाईल" अशा मूलभूत हक्कासंबंधीचा ठराव करावा व दुसरीकडे कांही पुढारी म्हणविणारांनी सर्व भाषांतील संस्कृत किंवा द्राविडी घटक लक्षांत न घेतां एक लिपी प्रचारांत आणण्याचा हव्यास धरावा ही गोष्ट खरोखरच हिंदीचा प्रचार करणाऱ्या या पुढाऱ्यांमध्ये योग्य दृष्टि व शास्त्रशुद्ध विचारसरणी यांचा पूर्ण अभाव असल्याची साक्ष देत आहे.

या मूलग्राही पद्धतीने विचार करणाऱ्याच्या लक्षांत येईल की आजची हिंदी प्रचाराची चळवळ विसंगत विचारसरणीवर उभारलेली आहे व त्या प्रचारकांचा आग्रहीपणा तर शुद्ध अप्रासंगिक आहे. इंग्रजीसारख्या एका परकीय भाषेबद्दल भावनावश होऊन तिरस्कार

वाटूं लागावा हें कांही हिंदी प्रचारास पुरेसें कारण होऊं शकत नाही. समजा पुढील कांही वर्षांत सर्व प्रांतांतील पुढारी इंग्रजीवर चांगलें प्रभुत्व मिळवूं शकले तरी देखील आपण राष्ट्रीय सभेमध्ये चर्चेसाठी इंग्रजी हें माध्यम म्हणून न वापरतां हिंदीच वापरावें असा ठराव होईल तर तो कां व्हावा, हें आम्हांस कळावयास हवें. इंग्रजींतील भाषणें सर्व प्रजेला कळत नाहीत हें खरें आहे; परंतु भाषणाचें भाषांतर सहज करतां येतें. तसेंच आपल्या देशामध्ये ह्या प्रांताचा पुढारी त्या प्रांतांत जातो किंवा उत्तरेकडील पुढारी दक्षिणेमध्ये येतो तेव्हां भाषणाचें भाषांतर करणें अनिवार्यच होऊन बसतें. दुसऱ्या अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींवर दक्षिणी लोकांचें लक्ष आज एकवटलें असतांना तेथून तें काढून राष्ट्रभाषेसारख्या, राजकीय दृष्ट्या दुय्यम अशा, गोष्टीकडे लावणें व निष्कारण त्याचा व्यय करणें कितपत योग्य होईल ! जेव्हां जेव्हां दक्षिणेंतील पुढारी इंग्रजीमध्ये बोलूं लागतात तेव्हां तेव्हां उत्तरेकडील कॉंग्रेसवाले पुढारी स्वतः इंग्रजी चांगलें जाणत असूनहि व राष्ट्रीय सभेने दोन दुभाष्यांची नेमणूक करून भाषांतराची अडचण भागविणें त्यांना सहज शक्य असतांहि दक्षिणी पुढाऱ्यांना राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान नाही अशी ओरड करतात, व श्री. प्रकाशम् किंवा सत्यमूर्तींसारख्या उत्कृष्ट वक्त्यांना हिंदींत भाषणें करावयास लावतात हा शुद्ध जुलूम होय. अशा या हुकमशाही स्वरूपाच्या वर्तनापुढे दक्षिणी पुढारी आपल्या माना कां लववितात कोण जाणे ! राष्ट्रीय सभा ही एक राजकीय चर्चा करणारी संस्था आहे. मग ती चर्चा कोणत्याहि भाषेमध्यें होवो व त्याकरिता कोणत्याहि भाषेचा उपयोग करावा लागो. राष्ट्रीय सभा ही कांही हिंदीप्रचारसभेचें एक अंग नाही. हा मुद्दा हिंदी पुढाऱ्यांनी सडेतोडपणें पुढे मांडला पाहिजे. अर्वाचीन शास्त्रीय ज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान व अर्थशास्त्र यांमधील आपलें वाचन करतांना किंवा विश्वविद्यालयांतून शास्त्रीय विषय शिकवितांना आपण इंग्रजीचा सरसहा उपयोग करतों व त्यामुळे आपल्यावर इंग्रजीचें वर्चस्व पूर्वीइतकेंच कायम आहे. मग राष्ट्रीय भाषा म्हणून हिंदी भाषेचा एवढा प्रचार कशाला ! पाश्चिमात्य संस्कृतीचें आपल्यावरील दडपण झुगारून देणें हेंच जर हिंदी प्रचाराचें मुख्य ध्येय असेल व त्याच्या बुडाशीं कांही राजकीय हेतु नसेल तर मग त्या आंतरप्रांतीय भाषेचें व तिच्या प्रचाराचें इतकें महत्त्व कां ! संकृतीच्या दृष्टीने आंतरप्रांतीय भाषेपेक्षा मातृभाषेचीच योग्यता जास्त तर मग मातृभाषेच्या उन्नतीवर मुख्यत्वें करून कां वरें जोर देऊं नये !

बरें, हिंदुस्थानची एक सर्वसाधारण अशी राष्ट्रीय भाषा करावी म्हणजे तरी काय ! हिंदुस्थानांतील पसतीस कोटि लोक किंवा दक्षिणेंतील खेड्यांतील शेतकरी हिंदी शिकून हिंदी बोलूं लागेल ही गोष्ट हिंदी प्रचार करणाऱ्या पुढाऱ्यांना शक्य तरी वाटते का ! दक्षिण भारत हिंदीप्रचारसभेचे कार्यवाह लिहितात (हिंदु, २० ऑगस्ट १९३७) "हिंदीप्रचारसभेचा मुख्य उद्देश शेकडा शंभर टक्के लोक हिंदी जाणणारे करावयाचे हा होय." आज शेकडा ९० पेक्षा अधिक अशिक्षित लोक असतांना हिंदीप्रचारसभेला ते सर्व हिंदीमध्ये शिक्षित करावेत असें कसें वाटतें ! का लहान मुलांना प्राथमिक शिक्षणामध्ये मातृभाषेबरोबरच हिंदीचेंहि शिक्षण द्यावें ! तामीळ, तेलगू भाषेसाठींहि देवनागरी लिपी वापरण्यास सुरवात झाली ही गोष्ट लहान मुलांना पूर्ववयांतच पुढील शिक्षणक्रमांत दोन भाषांचा अभ्यास डोक्यावर बसणार याची पूर्वसूचना तर नव्हे ना ! ह्या प्रश्नांना हिंदीप्रचारसभेने पुढील कोणतेंहि कार्य चालू करण्यापूर्वी योग्य तीं प्रामाणिक उत्तरें द्यावीत असें आमचें म्हणणें आहे.

दक्षिणेमध्ये हिंदीप्रचार करण्यामध्ये मुलभूत असा जर कोणता दोष असेल तर तो असा की एकच भाषा असणाऱ्या प्रत्येक गटाची उत्कृष्ट संघटना करणें हें प्रथम जरूरीचें

असतांना त्या गोष्टीला हिंदीप्रचारचळवळीचे लोक एकराष्ट्रभाषेने राष्ट्रीय संघटना होईल ह्यासारख्या काल्पनिक गोष्टीमागे लागून योग्य तें महत्त्व देत नाहीत. तसेंच राष्ट्रीय संघटनेपूर्वी भाषावार प्रांतांची पुनर्रचना करण्यानें महत्त्वहि ते लक्षांत घेत नाहीत. आपल्याच भाषेच्या प्रांतांत चिकटून राहणाऱ्या बहुजनसमाजापेक्षा, तसेंच त्या त्या प्रांतांतील राज्यकारभारामध्ये, कोर्ट व कायदेमंडळांमध्ये, इतकेंच काय पण शिक्षणपद्धतीमध्ये व विश्वविद्यालयांतील उच्च शिक्षणामध्येहि मातृभाषेचा सर्रास उपयोग करणें हें अधिक जरूरीचें आहे हें लक्षांत घेण्यापेक्षा त्यांना भावी संयुक्त कायदेमंडळाच्या सभासदांबद्दल व प्रांताप्रांतांत व्यवहार करणाऱ्या अल्पसंख्याक लोकांबद्दलच विशेष काळजी लागलेली आहे असें दिसतें. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें तर हिंदुस्थानची एकी संयुक्त घटनेच्याच तत्त्वावर होऊं शकेल ही गोष्ट हिंदी प्रचारकांना तितकीशी कळली नसावी असें वाटतें. संयुक्त तत्त्वावर एकी करावयाची झाल्यास प्रत्येक प्रांतांतील भाषेबद्दलचें प्रेम, निष्ठा व मान हा त्या त्या प्रांतांत प्रथम मान्य केलाच पाहिजे. मातृभाषेबद्दलचें प्रेम, वाटणारी निष्ठा व अभिमान ह्यांबद्दल महात्मा गांधींना तितकेंसें कांही वाटत नसेल परंतु लोकमान्य टिळक व देशबंधु दास ह्यांच्यासारख्या हिंदुस्थानच्या संघटनेची जरूरीची पूर्ण जाणीव असणाऱ्या लोकांनी हिंदीप्रचारकांच्या देवनागरी-लीपी-धुडबुडीस व हिंदी-माध्यम-प्रचारास पूर्वीच चोख उत्तरें दिलेली आहेत. मुंबई, मद्रास, संयुक्त प्रांतासारख्या निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या गटांच्या एकीकरणाने तयार झालेल्या प्रांतांतील कायदेमंडळांत अनुभवास येणारा भाषेच्या अडचणीचा प्रश्न सोडवितांना हिंदीचा प्रचार करणें हा योग्य मार्ग नसून भाषावार प्रांतांची पुनर्रचना करणें हाच योग्य मार्ग होय. एक भाषेच्या पायावर आधारलेला संघटनेचा डोलारा सुरवातीसच जितका त्रासदायक होईल तितकाच तो शेवटींहि फोल ठरणार आहे. रशियामध्ये देखील भाषावैचित्र्याचा प्रश्न उत्पन्न झालेला होता. पण रशियाने तो हिंदुस्थानामध्ये हिंदीप्रचारक लोक ज्या रीतीने सोडवूं पाहात आहेत त्याच्या अगदी विरुद्ध दिशेने सोडविला. या संबंधांत पुढील उतारा जरी भाषाप्रश्नाचा शिक्षणदृष्ट्या विचार करतांना लिहिलेला असला तरी रशियाने हा प्रश्न किती शहाणपणाने सोडविला हें पाहण्याच्या दृष्टीने बोधप्रद होईल.

"लेनिनला—तो रशियाचा सर्वाधिकारी असतांना—राष्ट्रांतील अल्प संख्याकांबद्दल फारच थोडी सहानुभूति होती. परंतु स्टॅलिनने रशियांतील बहुमतवाल्यांच्या समाजसत्तावादी संघटनेंत दुरुस्ती केली. त्याने देशांतील अल्पसंख्य वर्गांना त्यांनी त्यांचीच मातृभाषा माध्यम म्हणून वापरावी हें कबूल करून, आपला समाजसत्तावाद यांच्या गळीं उतरविला. अशा रीतीने निरनिराळ्या भाषांच्या लोकांचें त्याने एकाच तत्त्वावर संघटन केलें" (एन्. हॅन्स, कम्पॅरेटिव्ह स्टडी ऑफ युरोपियन एज्युकेशन).

भविष्यकाळामध्ये सर्व प्रांतिक भाषा बाजूस सारून हिंदी ही हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा होणें शक्य नाही. या तऱ्हेने भाषांचें एकीकरण शक्यहि नाही व उपयुक्तहि ठरणार नाही. जगांतील भाषांच्या इतिहासाकडे जर पाहिलें तर बोलीची भाषा बनते व अशा रीतीने भाषांची संख्या वाढत जाते. परंतु निरनिराळ्या भाषांचें एकीकरण झाल्याचें उदाहरण आजपर्यंत तरी कोठे आढळून येत नाही. बंगाल, तेलगू, मराठी, तामिळी, गुजराथी वगैरे भाषांनाहि जगण्याचा व ज्ञान व संस्कृति वाढविण्याचा हिंदीइतकाच अधिकार पोहोचतो. प्रत्येक भाषाक्षेत्रामध्ये मातृभाषेला सर्वांत उच्च स्थान असणें साहजिक आहे व अपरिहार्यहि आहे. जेव्हा भाषावर प्रांतरचना होईल—व ती होणें अत्यंत जरूर आहे—तेव्हा प्रत्येक प्रांतांत त्या त्या

प्रांतांतील राज्यकारभारांत, कायदेमंडळांत, न्यायकोर्टांत, विश्वविद्यालयांत देखील, त्या त्या प्रांतांतील मुख्य भाषेचाच उपयोग केला जाईल. हिंदी भाषा जर ती जागा बळकावूं पाहील तर तें शक्य नाही.

इतकें जरी असलें तरी हिंदी भाषेला हिंदुस्थानच्या भविष्यकाळामध्ये एक प्रकारचें महत्त्व आहे. कारण देश हा प्रांतापेक्षा मोठा असतो. प्रांताचा देशांत अंतर्भाव होत असतो. म्हणून प्रत्येक प्रांताला मध्यवर्ती संयुक्त कायदेमंडळांतील कामकाजाकरिता व आंतरप्रांतीय व्यवहाराकरिता एका सर्वसाधारण राष्ट्रभाषेची जरुरी आहे. आजपर्यंत व पुढे कांही वर्षें इंग्रजी भाषेला हें काम करावें लागणार आहे. प्रत्येक देशांतील राष्ट्रभाषा त्या देशांतीलच एक भाषा असावी ही गोष्ट अगदी खरी आहे व शक्यहि आहे. अशा वेळीं हिंदी भाषेलाच हिंदुस्थानमध्ये राष्ट्रभाषा होण्याचा सर्वांत अधिक मान आहे, कारण आज जवळ जवळ बारा कोटि लोक हिंदी बोलणारे आहेत व जवळ जवळ दहा कोटि लोकांना हिंदी नीटपणें कळतेंहि. ह्या संक्रमणकालामध्ये मध्यवर्ती सरकारामध्ये इंग्रजी भाषा व्यवहारांतून काढून टाकणें शक्य नाही. कारण हिंदीचा प्रचार आज हिंदी न जाणणाऱ्यांमध्ये फारच थोडा झालेला आहे. तसेंच अर्वाचीन ज्ञान त्या त्या भाषांमधून सांगण्याइतकी सर्व प्रांतिक भाषांची उन्नति अद्याप झालेली नाही. म्हणून मध्यवर्ती सरकारमध्ये हिंदी व इंग्रजी ह्या दोन्हींचा समावेश करावा. परंतु त्याच वेळीं हेंहि मान्य करावयास पाहिजे की राजकीय सोयीव्यतिरिक्त दक्षिणी किंवा इतर हिंदी न जाणणाऱ्या लोकांना आपल्या मातृभाषेऐवजीं हिंदीला मुख्य स्थान देण्याची इतर कोणत्याहि प्रकारें जरुरी नाही.

भविष्यकाळांत मध्यवर्ती सरकारामध्ये हिंदी भाषा राष्ट्रभाषा म्हणून उपयोगांत आणण्याचें ठरविल्यावर हिंदी न जाणणाऱ्या इतर सर्व प्रांतांतून मातृभाषेबरोबरच हिंदीचें शिक्षण देणें जरूर होईल. परंतु त्याचबरोबर हिंदी भाषेला मातृभाषेइतकें स्थान मुळीच देतां येणार नाही. प्राथमिक शिक्षणाच्या वेळीं ती मुलांच्यावर लादावयाची नाही. शेकडा शंभर लोक हिंदी जाणणारे करावयाचे हें ध्येय अशक्य तर आहेच पण त्यापेक्षा तें फार धोक्याचेंहि आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमांतून मातृभाषेबरोबर हिंदी भाषा शिकविण्याचें ठरविणें केव्हांहि रास्त होणार नाही कारण ह्या दोन भाषांचें शिक्षण देण्याचे प्रयत्न करण्याने शहरांतून किंवा खेडेगांवांतून शिक्षितांचा आंकडा वाढविण्यापेक्षा, दोन्ही भाषा लवकरच विसरून लोक निरक्षर होण्याचा मात्र अधिक संभव. प्राथमिक शिक्षणानंतर शिक्षण सोडून देणाऱ्या बहुसंख्य वर्गाला हा दुहेरी बोजा उचलणें शक्य नाही. त्यांनी आपल्या विश्रांतीच्या वेळांत आपल्या मातृभाषेचें ज्ञान कायम ठेवलें तरी पुरे आहे! खेरीज, प्राथमिक शिक्षणानंतर शिक्षण सोडणाऱ्या लोकांना हिंदी शिक्षणाची तर मुळीच जरुरी नाही. कारण एक तर ते मध्यवर्ती कायदेमंडळांत खास निवडून येत नाहीत किंवा त्यांना आपला प्रांत सोडून जाण्याचीहि पाळी येत नाही. ज्या थोड्याबहुत लोकांना प्राथमिक शिक्षण संपविल्यावर पुष्कळसा वेळ मिळतो व ज्यांना हिंदी शिक्षणाची आवड आहे अशा लोकांची हिंदी शिक्षणाची सोय मात्र करून दिली पाहिजे. तसेंच मध्यवर्ती सरकारमध्ये जे निवडून आलेले असतील व ज्यांना हिंदी बोलतां येणें शक्य नाही अशांना आपला दुभाष्या देऊन मातृभाषेंत भाषण करण्याची परवानगी देण्यांत यावी. त्या दुभाष्याने संक्रमणकालामध्ये इंग्रजी किंवा हिंदीमध्ये व भविष्यकाळांत हिंदीमध्येच त्या भाषणाचें भाषांतर सांगावें. राष्ट्रसंघामध्ये जरी फ्रेंच व इंग्रजी या दोन भाषा कामकाजाच्या म्हणून ठरविल्या आहेत तरी कोणाहि प्रतिनिधीला जर आपला दुभाष्या दिला तर मातृभाषेंतून

भाषण करण्याची तरतूद करून दिलेली आहे. हिंदी भाषेचा प्राथमिक शिक्षणांत जर प्रवेश केला तर शिक्षितांची संख्या घटण्याचा व सार्वजनिक पैशाचा निष्कारण अपव्यय होण्याचा फार संभव आहे.

हिंदुस्थानचें एकराष्ट्रीयत्व स्थापन होण्यास हिंदीखेरीज इतर मातृभाषा जाणणाऱ्या माणसांना हिंदी व त्यांची मातृभाषा अशा दोन भाषा आल्याच पाहिजेत अशी कांही जरूर नाही. जोपर्यंत हिंदुस्थान हें एक निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या प्रांतिक गटांचें एक संयुक्त राष्ट्र आहे असें मानलें जातें तोपर्यंत संयुक्त सरकारची भाषा म्हणून हिंदी भाषेची निवड झाली तरी हरकत नाही. मध्यंतरींच्या संक्रमणावस्थेच्या कालामध्ये हिंदी व इंग्रजी अशा दोन्ही भाषा मध्यवर्ती सरकारमध्ये वापरल्या जाव्यात. प्रत्येक हिंदी न जाणणाऱ्या पुरुष किंवा स्त्रीला मातृभाषेबरोबरच हिंदीचें ज्ञान अवश्य पाहिजे अशी सक्ति कधींहि होतां कामा नये. मातृभाषा व हिंदी भाषा यांचे अशा प्रकारचे संबंध लक्षांत घेतां दुय्यम शिक्षणक्रमामध्ये त्या सक्तीने शिकवल्या जाण्यास हरकत नाही. हिंदी भाषा, इंग्रजी व मातृभाषेबरोबरच दुय्यम शिक्षणक्रमामध्ये केव्हा शिकविण्यास सुरवात करावी, ती सुरवात तावडतोब व्हावी का नाही वगैरे प्रश्न आजकाल आपल्या शिक्षणक्रमामध्ये भासणारी इंग्रजीची अत्यंतिक जरुरी व मुलांची मनोरचना ह्या गोष्टी लक्षांत घेऊनच सोडवावे लागतील. मानसशास्त्राचा विषय ह्या लेखाच्या विषयाच्या कक्षेबाहेर जात असल्याने त्याबद्दल येथे कांहीच लिहीत नाहीं. कांही झालें तरी वरिष्ठ वर्ग म्हणून समाजांत शेकडा फक्त दहाच लोक असतात. त्यांनाच तेवढी राजकीय घडामोडी मुळांतून कळण्यासाठी दोन भाषांची माहिती असणें जरूर आहे.

दक्षिण आफ्रिकेसारख्या संयुक्त सरकारामध्ये प्रत्येक इसमाला दोन भाषांचें ज्ञान असणें अगदी अपरिहार्यच होऊन बसतें. आफ्रिकन भाषा बोलणारे बोअर लोक व इंग्रजी बोलणारे इंग्रज लोक हे कांही हिंदुस्थानप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांत स्वतंत्र गट करून राहिले नाहीत; तर प्रत्येक खेड्यांत, प्रत्येक शहरांत, प्रत्येक प्रांतांत अगदी शेजारी शेजारी म्हणून ते वापरत असतात. परंतु स्वित्झर्लंडसारख्या संयुक्त संस्थानांत प्रत्येक कँटनमध्ये एक विशेष भाषा बोलणारे लोक गट करून राहिलेले आहेत. त्यामुळे फ्रेंच व जर्मन ह्या दोन भाषा जरी त्यांच्या राज्यकारभाराच्या भाषा असल्या तरी त्यांची जरुरी फक्त प्रत्येक कँटनमधील जे लोक मध्यवर्ती संयुक्त कायदेमंडळांत निवडून जातात किंवा ज्यांचा दुसऱ्या कँटनशीं संबंध येतो अशा अगदी अल्पसंख्याकांनाच त्या दोन्ही भाषांची जरुरी असते. हिंदुस्थानची सद्यस्थिति अगदी स्वित्झर्लंड-सारखी आहे; दक्षिणी आफ्रिकेसारखी मुळीच नाही. हिंदुस्थानमध्ये निरनिराळ्या प्रांतां-मध्ये निरनिराळ्या भाषा बोलणारे लोक आपापले गट करून राहिलेले आहेत व त्याच गटांतून भावी संयुक्त सरकार तयार करावयाचें आहे. भाषावार प्रांतांची पुनर्रचना भावी हिंदी संयुक्त सरकारचे घटक म्हणून करावयाची ह्या गोष्टीस राष्ट्रीय सभा नैतिक बंधनाने बांधली गेलेली आहे. यावरून प्रत्येक हिंदी न जाणणाऱ्या इसमाला दोन भाषा–एक मातृभाषा व दुसरी हिंदी–यांचें ज्ञान असणें अनिवार्य आहे असें नाही. राष्ट्रीय सभा जर हिंदीप्रचारसभेच्या आहारीं जाईल व आहे ही प्रांतांची पुनर्रचना न बदलतां, त्यांतील भाषिक अडचणीच्या प्रश्नांतून मार्ग काढण्यास शेकडा शंभर लोक हिंदी बोलूं लागले पाहिजेत असें म्हणूं लागेल; तसेंच मुंबई, मद्रास, नागपूर-सारख्या प्रांतांतील कायदेमंडळांतून हिंदी भाषाच प्रचारांत आणण्याची सक्ती करूं लागेल; द्राविडी व हिंदीखेरिज इतर सर्व लिपी राष्ट्रभाषेच्या नांवाखाली नाहीशा करूं लागेल तर राष्ट्रीय भाषा आंध्र, कलिंग वगैरे प्रांतांच्या बाबतींत दिलेल्या वचनाविरुद्ध जात आहे असा आम्हांस स्पष्ट

इषारा द्यावा लागेल. खरोखर हा हिंदीचा अतिप्रचार लक्षांत घेतला म्हणजे समजून उमजून राष्ट्रीय सभा भाषावार प्रांतरचना करून संयुक्त सरकार स्थापावयाची योजना झिटकारीत आहे असें आम्हांस म्हणावेंसें वाटतें. हिंदीचा प्रश्न भाषावार प्रांतरचनेशीं अशा रीतीने अगदी निगडित झालेला आहे. प्रांताची भाषावार पुनर्रचना करण्याच्या बुडाशीं असलेलें तत्त्व ज्या कॉंग्रेसवाल्यास पूर्णपणें कळलें आहे तो कधींहि द्राविडी लिपी नाहींशी करणें किंवा मुंबई, मद्रास वगैरे प्रांतांतील कायदेमंडळांतून हिंदी भाषा प्रचारांत आणणें यांसारखीं अदूरदृष्टीचीं विधानें करणार नाहीं. ह्या तऱ्हेचे विचार दिवसेंदिवस जास्तच मूळ धरीत आहेत. त्यामुळे सर्वसाधारण जनतेमध्ये हिंदीप्रचारसभेच्या कार्याबद्दल—मग तें कितीहि मूर्खपणाचें व अशक्य कोटींतलें असो—एक प्रकारचा संशय उत्पन्न झालेला आहे. त्या प्रचाराचा उद्देश मध्यवर्ती सरकारामध्ये व आंतरप्रांतीय दळणवळणामध्ये सोय व्हावी म्हणून हिंदी सर्वसाधारणपणें सर्वांकरिता एक माध्यम असावी एवढाच नसून, भविष्यकाळामध्ये सर्वांस सारखी अशी एक लिपी असलेली एक भाषा हिंदुस्थानाकरिता बरेचसे संस्कृत शब्द घालून व पुष्कळसें पर्शियन घालून तयार करावी असा दिसतो. ह्या सर्व प्रकारामुळे हिंदीप्रचारकांच्या मूळ उद्देशाबद्दल जरी शंका घ्यावीशी वाटली नाही तरी पण त्यांच्या अंतिम शहाणपणाबद्दल व राजनीतिकुशलतेबद्दल मात्र मनांत अंदेशा आल्याखेरीज राहात नाहीं !

व. व्यं. सुब्रह्मण्यम्

[त्रिवेणी, सप्टेंबर १९३७ मधील Hindi and Indian Nationalism ह्या लेखाचा अनुवाद. अनुवादकः— श्री. वसंत मार्तंड जाखडे, बी. ए. (ऑनर्स)]

साभार स्वीकार

१ जवाहरलाल नेहरू (आत्मचरित्र)—अनुवादक : नारायण गणेश गोरे; प्रकाशक : गोविंद वामन कुलकर्णी, २९१ शनिवार, पुणें; मूल्य ५ रुपये.

२ नारायण गणेश चंदावरकर—लेखक : द्वारकानाथ गोविंद वैद्य; प्रकाशक : मंगेश नारायण कुलकर्णी, मालक, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई २.

३ Twenty one Weeks in Europe (1930)—Raja Raghunathrao Shankarrao Pandit Pant Sachiv of Bhor; Publisned at Bhor by R. K. Deshpande, Darbar Vakil, Poona.

४ उपवन—कर्ता व प्रकाशक : नारायण बापूराव पुराणिक, मोदीखाना, खत्री बोळ, बडोदें; मूल्य ४ आणे.

व्यक्ति आणि वाङ्मय— लेखक : श्री. के. क्षीरसागर; प्रकाशक : य. गो. जोशी; मूल्य १॥.

व्युत्पत्तिविषयक

भाषा ही शब्दांची बनलेली असते. शब्दाला शरीर असतें व अर्थ असतो. अक्षरें हीं शब्दशरीराचे अवयव होत. आलिखित शब्द उच्चाराच्या स्वरूपांत असून तो श्रवणाचा विषय असतो. उलट लिखित शब्द दृग्विषय होऊन बसतो. उच्चारांचा विचार व्हावयास लागला म्हणजे ध्वनिशास्त्र बनतें. ध्वनि हें उच्चारांचें अंग होय. प्राण्याच्या शरीरांतील श्वासानें ध्वनि निर्माण होतो. उच्चाराची क्रिया स्वाभाविक आहे. मनुष्य हात पाय हालवतो त्याप्रमाणे उच्चारहि करतो. परंतु आपण अक्षरें लिहितों त्यांचा प्रकार निराळा आहे. लिखित अक्षर हा केवळ संकेत आहे. उच्चारित अक्षराची ती एक खूण किंवा चिन्ह असतें. "म" अक्षर आपण उच्चारलें म्हणजे तें दुसऱ्याला "म" ह्या उच्चारांत ऐकूं येतें. म्हणून जगांतील कोणत्याहि माणसाला उच्चार समजूं शकतात; पण "म" अक्षर कागदावर लिहिलें तर तें लिहितांना आपण ज्या रेघा काढतों त्या रेघांत आणि उच्चारांत कोणत्याहि प्रकारचें सादृश्य नाही. कापडावरील व्यापाऱ्याच्या किंमतीच्या आंकड्याप्रमाणे ती स्वतःला समजण्याकरिता बनवलेली खूण होय. तिचा बोध ज्याचा त्यालाच होणार; इतरांना ती अगम्य राहील. म्हणून जगांत अनेक लिप्या होऊन एकाची लिपी दुसऱ्यास उमगेनाशी झाली.

ज्याप्रमाणे लिपी ही उच्चाराला संकेतादाखल आहे त्याचप्रमाणे उच्चाराला अथवा शब्दाला अर्थहि संकेतादाखल जडलेला आहे. लिपीचा संबंध फक्त अक्षरांशींच असतो. शब्द हा एक किंवा अनेक अक्षरांचा बनतो. ह्या अक्षरांत हळू हळू पण सारखा बदल होत असतो. हा बदल दोन प्रकारांचा असतो. शब्दाच्या अक्षरांची संख्या कमी जास्त होते अथवा अक्षरेंच बदलतात म्हणजे एका अक्षराच्या ठिकाणीं दुसरें अक्षर येतें. हा बदल नियमांना अनुसरून होत असतो. हे नियम शोधणें म्हणजे शब्दाचें रूप सिद्ध करणें होय. आज आपण जो शब्द वापरतों तो पूर्वी कोणत्या स्वरूपांत होता, त्याच्या अगोदर कोणत्या स्वरूपांत होता असा शोध लावीत लावीत आता पलीकडे जातां येत नाही तेथपर्यंत शोधाची मजल पोचवावयाची; शब्दाच्या अगदी मुळापर्यंत जावयाचें. अर्थात् ही ऐतिहासिक बाब आहे. आपण शब्दाचें जें रूप झालें पाहिजे म्हणून म्हणतों तें भाषेंत एका विशिष्ट कालीं प्रचारांत असावयाला पाहिजे. परंतु हें सिद्ध करून दाखविण्यास पुरावा पाहिजे तो पुष्कळदा उपलब्ध नसतो. भाषेंत ग्रंथरचना झाली नसली किंवा होऊनहि ते ग्रंथ नष्ट झाले असले तर प्रत्यक्ष प्रमाण पुढे आणतां येत नाही. व्युत्पादकाच्या मार्गांत ही मोठी अडचण असते. कांही विद्यमान भाषा संस्कृतापासून निघाल्यामुळे मूळ संस्कृत शब्द घेऊन तो पुढे कसकसा बदलत गेला हें पाहत पाहत आजकालच्या शब्दाशीं येऊन भिडणें हाहि एक व्युत्पादनाचा मार्ग आहे. ह्यास अनुलोम पद्धति म्हणतात. विद्यमानाकडून भूताकडे जाणें ह्यास प्रतिलोम पद्धति हें नांव आहे. अनुलोम तीच प्रतिलोम आणि प्रतिलोम तीच अनुलोम वाट ठरली की शब्दाचें व्युत्पादन निर्दोष झालें असा विश्वास उत्पन्न होतो.

शब्द हें उच्चाराचें प्रतीक आहे. शब्दाचा उच्चार निरनिराळे लोक निरनिराळ्या तऱ्हेने

अनुक्रमणिका

करतात. ज्या गटांतील लोकांचे शब्दोच्चार सदृश असतात त्यांची निराळी भाषा बनते. अशा रीतीने एकाच भाषेपासून अनेक भाषा अस्तित्वांत येतात. त्यामुळे एका भाषेचा विचार करतांना सहोदर भाषांचाहि विचार करणें प्राप्त होतें. भाषेची घटनाविघटना सारखी चालू असली तरी प्रत्येक अवस्था कांही काल टिकून राहते. ह्या कालांत ग्रंथरचना झाली की त्या भाषेला नांव प्राप्त होतें. त्यामुळे संस्कृतापासून महाराष्ट्री, महाराष्ट्रीपासून अपभ्रंश आणि अपभ्रंशापासून मराठी निघाली असें आपण म्हणूं लागतों. वस्तुतः आजच्या मराठीचेंहि रूपांतर दुसऱ्या भाषेंत होईल. म्हणून प्रचलित भाषेंत कोणते फरक होत आहेत ह्याची नोंद भाषाशास्त्रज्ञांनी करून ठेवणें जरूर आहे. ज्ञानेश्वरी तर समजत नाहीच पण शिवाजीकालीन मराठीसुद्धा आज समजत नाहींसें झालें आहे. संस्कृतोद्भव सर्व भाषांचा विचार साकल्याने अजून मराठींत कोणीं केला नाही. युरोपिअन विद्वानांचे प्रयत्न मात्र वर्णनीय आहेत.

मराठी भाषा संस्कृत भाषेला जाऊन आपण भिडवतों परंतु संस्कृत भाषेच्या मागे आणखी वैदिक भाषा आहेच. जगांतील अशा प्राचीनतम भाषा घेऊन त्यांचें मूळ शोधण्याचा प्रयत्न आपल्याकडे स्वतंत्रपणें अद्यापि कोणीं केला नाही.

शब्द बदलतात त्याप्रमाणेच त्यांचे अर्थहि बदलतात. परंतु लक्षणेच्या योगानेच हा अर्थपालट होत असतो. अशा रीतीने अर्थभिन्नता पण शब्दैक्य जेथे असतें तेथे व्युत्पत्ति निराळी असण्याचा संभव नसतो. परंतु भाषेंत असे पुष्कळ शब्द असतात की त्यांचें बाह्य स्वरूप अगदी अभिन्न पण अर्थ मात्र निराळे असे असूनहि त्यांचीं मुळें निरनिराळीं असतात. एवढ्यासाठी निरनिराळ्या अर्थाच्या एकाच शब्दासंबंधाने एक नियम करून चालणार नाही. तथापि नसेल तेथे लक्षणा मानून एकाच व्युत्पत्तीचा आग्रह धरणें हें अशास्त्रीय वृत्तीचें द्योतक आहे ह्यांत शंका नाही.

व्युत्पत्तिकाराला भाषेमध्ये परकी शब्द कोणते ह्याची पूर्ण जाणीव असावी लागते. नाही तर व्युत्पत्ति करण्याचा मोह पडून विनाकारण वेळ दवडून अखेरीस श्रम निष्फळ होतात. 'वरात' हा शब्द दिसण्यांत एकच पण एक संस्कृतापासून निघालेला मराठी आहे आणि दुसरा फारशी आहे. दोघांचे अर्थ भिन्न आहेत. ह्या दृष्टीने परकी शब्दांचा कोश स्वतंत्र होणें जरूर आहे. आपल्या मराठींतच द्राविड शब्दांचा भरणा फार आहे. भाषेवर द्राविडी संस्कारहि झालेला उघड दिसतो. कारण कानडी लोकांचा संबंध ह्या बाजूला फार होता. आसामाकडील भाषांत ब्रम्ही व तिबेटी शब्द घुसलेले आढळतील. वायव्येकडील भाषांवर आर्य भाषेशिवाय इराणी भाषेने आपला ठसा उमटविला असल्याचें दिसून येईल. ह्याखेरीज सांप्रत ज्याप्रमाणे इंग्रजी शब्द मराठींत घुसत आहेत त्याप्रमाणे फारशी शब्दांची रेलचेल पूर्वीच झालेली आहे. भाषेंत परकी शब्द येतात ते बहुधा नामशब्द असतात. प्रत्यय, उपसर्ग फार करून येत नाहीत. क्रियापदेंहि क्वचित्‌च येतात. नामांप्रमाणे अव्ययें व क्रियाविशेषणें ह्यांचाहि भरणा परभाषेंतून होत असतो. फारशी भाषेंतील असे अनेक शब्द मराठींत आले आहेत. कांही परकी शब्द मराठीशीं इतके समरस झाले आहेत की त्यांचा परकीपणा स्वजनांना सुद्धा भासेनासा झाला आहे. अशा शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयी विद्वानांत मतभेद माजून राहतो. उ. हुडकणें हें क्रियापद द्राविडी भाषेंतून आलें आहे असें कित्येक म्हणतात, तर कित्येकांनी त्याचा संस्कृत उगम दाखवून दिला आहे. संस्कृतांतून निघालेला शब्द अनेक टप्प्यांतून मराठींत आलेला असतो. पाली, प्राकृत आणि अपभ्रंश हे ते टप्पे होत. म्हणून मराठी कोणताहि शब्द ह्या तीनहि भाषांत कोणत्या रूपांत होता हेंहि पाहणें अवश्य आहे.

खऱ्या मराठी शब्दाचें मूळ संस्कृत शब्दांतच आढळणार हें खरें परंतु तो शब्द धातूत्र असला पाहिजे असा मात्र नियम नाही. नामावरून किंवा क्रियापदांच्या कोणत्या तरी रूपावरून मराठी धातु बनले आहेत. उ. कुंचणें हें क्रियापद संस्कृत कूर्च ह्या नामापासून बनलें आहे. डरावणें हें द्रावयति ह्या रूपावरून व डाचणें हें दह्यते ह्या रूपावरून बनलें आहे. ह्याच नियमाला धरून नृत्यति-पासून नांचणें हें क्रियापद व्युत्पादितां येईल कीं नाही हें पाहण्यासारखें आहे. भूतभूत कालवाचक शब्दांवरूनहि कांही क्रियापदें व्युत्पादितां येतील. उ. सं. मुक्त-प्राकृत मुक्क-मराठी मुक=मुकणें. नृत्यापासून नाच शब्द बनून नाम व धातु एकाच रूपापासून व्युत्पादितां येतात. ध्वनीवरून शब्द बनल्याचीं उदाहरणेंहि विपुल आहेत. उ. छुमक शब्द घेऊं. छुमकणें हा क्रियाशब्द झाला. छुमछुम ह्या आवाजावरून (पायांतल्या घागऱ्यांमुळे) छुमछुम हा शब्द व त्यावरून छुमकणें हा धातु बनला असणें संभवनीय आहे. त्यासाठी शुन्=जाणें ह्या संस्कृत धातूकडे धांव मारली पाहिजे असें नाही. शुन् हा जर ध्वनिज धातु असेल तर त्याचा गत्यर्थ न होतां ध्वन्यर्थ झाला असता.

प्रत्येक शब्दाचें मूळ धातूंत असलें पाहिजे हा कित्येक संस्कृत व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांचा निश्चित सिद्धांत आहे. भाषेला प्रारंभ वस्तुवाचक शब्दांनी झाला किंवा क्रियावाचक शब्दांनी झाला हा विवादात्मक प्रश्न आहे. ह्याविषयीं आग्रह मात्र अस्थानीं दिसतो. क्रियेला जितकें महत्त्व तितकेंच वस्तूला म्हणजे नामाला आहे. आद्यकालीन माणसाच्या दृष्टीस तयार झालेली वस्तु पडली नव्हती असें म्हणतां येणार नाही. मग वस्तूचा निर्देश त्याने कसा करावा ! नामांत धातु पाहणें अथवा धातूवरून नाम बनविणें हें पांडित्याचें लक्षण आहे. वृक्ष ह्या नामांत व्रश्च् हा धातु आहे असें म्हणतात. व्रश्च् म्हणजे कापणें, तोडणें. ही व्युत्पत्ति बरोबर आहे असें आपण धरून चालूं. परंतु तसें असल्यास वृक्ष हा शब्द सुसंस्कृत माणसाने बनवला असला पाहिजे ह्यांत संशय नाही. असे शब्द भाषेंतून निराळे काढले पाहिजेत. ज्याची व्युत्पत्ति करतां येत नाही तो मूळचा शब्द. प्रथमावस्थेंतील माणसाची भाषा अशा शब्दांनी झालेली असली पाहिजे. असे शब्द निराळे काढून त्यांचा स्वतंत्र कोश बनविल्यास बोधप्रद होइल. तोडतात म्हणून वृक्ष म्हणावयाचें परंतु व्रश्च् ह्याला तोडणें कां म्हणावयाचें तें कोण सांगेल ! जी गोष्ट धातूची तीच नामाची. मनुष्याला ज्या क्रिया स्वतः नेहमी कराव्या लागतात त्या क्रियावाचक शब्दांवरून त्याने नाम लवकर बनवलें असावें. उ. अद्=खाणें ह्यावरून अन्न शब्द लवकर बनणें शक्य आहे. परंतु पर्वत याची व्युत्पत्ति पर्वाणि सन्ति अस्य सः ही बरोबर असेल तर हा शब्द भाषेच्या आद्यावस्थेंतील नाही असें म्हणणें भाग आहे. व्युत्पन्न शब्द सुसंस्कृत समाजांत निर्माण होतात. अर्थात् ते पाठीमागचे होत. अव्युत्पाद्य शब्द प्रथमचे असले पाहिजेत. असे शब्द धातु असतील व नामेंहि असूं शकतील. मनुष्य जन्मास येण्यापूर्वी या सृष्टींत अनेक पदार्थ अगोदर निर्माण झालेले असले पाहिजेत. पाणी, डोंगर, माती वगैरे पदार्थांची उत्पत्ति झाल्यावरच मनुष्य निर्माण झाला असें व्यवहाराकरता गृहीत धरलें पाहिजे. अशा या वस्तूंच्या नांवांमध्ये धातु शोधणें योग्य होणार नाही. सर्व धातूंची सृष्टि पुरी होईपर्यंत या वस्तु अनामक राहिल्या हें संभवनीय दिसत नाही. तात्पर्य धातु व कांही नामें अव्युत्पन्नच राहणार.

ना. गो. चापेकर

कला आणि अश्लीलता

नग्नतेमध्ये अश्लीलता असतेच असें कुठे आहे ! फुलें नग्न असतात, पशुपक्षी नग्न असतात; लहान अर्भकें पण नग्नदशेंत निर्व्याजमनोहर हास्य उधळीत बागडतात. या सगळ्यांत अश्लीलतेचा गंधहि नसतो.

निसर्गाचा एकहि असा स्वाभाविक व्यापार नाही की जो वस्तुतः अश्लील आहे. कित्येक बाबी शिष्ट समाजापुढे मांडावयास आपण संकोच करूं पण त्याच वैद्यकावरील ग्रन्थांत अथवा कायद्यावरील पुस्तकांत स्पष्टपणें नमूद केलेल्या आढळून येतात. योग्य स्थानीं त्यांचा निर्देश असल्याने त्यांना अश्लील लेखतां येणार नाही. तसेंच, सरकारच्या विरुद्ध चिथावणी देणाऱ्या लेखावर राजद्रोहाचा आरोप शाबीत होऊन त्याबद्दल लेखक-प्रकाशकांना सजा मिळते; परंतु तोच मजकूर न्यायकोर्टाच्या रिपोर्टांत गोंवलेला असल्यास त्यांत गुन्हा होत नाही. यासारखाच कांहीसा प्रकार येथे पण आहे. धर्मग्रंथांमधून किंवा महाभारतादि धार्मिक काव्यांमधून कांही कांही वेळां असे प्रसंग वर्णिलेले आढळून येतात की ज्यांची आपण सामान्यपणें अश्लील कोटींतच गणना करूं. पण पवित्र, उदात्त आणि भव्य प्रसंगीं अथवा स्थानीं अश्लील वस्तूंतील अश्लीलता गळून पडते. डॉक्टराच्या पुढे चिकित्सेच्या मेजावर मनुष्य—पुरुष असो कीं स्त्री असो—अगदी विवस्त्रावस्थेंत पडून राहतो. परंतु तेंच सामान्य व्यवहारामध्ये तसें करावयास कोणी धजणार नाही.

अश्लीलता ही हेतु, परिस्थिति आणि परिणाम यांचेवर अवलंबून असते.

त्याचबरोबर हेंहि खरें की कित्येक वस्तु मुळांतच इतक्या कांही अनैसर्गिक आणि बीभत्स असतात की त्यांना पाहून किंवा त्यांची आठवण होऊन जुगुप्सा झाल्यावांचून राहात नाही.

कित्येक कलाकृति अशा असतात की त्यांच्यांत अश्लील असें कांही दाखवतां यावयाचें नाही; तथापि त्यांच्या दर्शनाने अथवा श्रवणाने चांगले भाव उत्पन्न होत नाहीत अशी स्थिति असते. त्याचप्रमाणे ज्यांचेमुळे हृदय ललित, दयित अथवा उन्नत होत नाही अशा कलाकृतीहि विश्री आणि हीन लेखण्यांत आल्या पाहिजेत. ज्या कृतींच्या दर्शन-श्रवणाने चित्तवृत्तीला वांति होऊं लागते त्या कृति निःसंशय अश्लील समजल्या गेल्या पाहिजेत. उच्च कलाकृतींचे द्वारा आपलें हृदय उत्कट होतेंच होतें. कधी कधी अस्वस्थ होऊन जातें. हाच त्यांचा खराखुरा प्रभाव होय. मात्र कोणतीहि कृति संस्कारी भद्रपुरुषांचें, अरुचि उपजवूं लागली, कलावृत्तीला शिसारी आणूं लागली कीं समजावें की ती कृति अश्लील आहे.

भोजनरस आणि कामविकार यांची लोकयात्रेकरिता कितीहि गरज का असेना, तत्रापि त्यांत तटस्थ आनंद असत नाही. अलिप्तपणें, अनासक्तपणें जो आनंद अनुभवणें शक्य असतें तोच कलेचा विषय होऊं शकतो. जेथे हें तंत्र संभाळलें जात नाही तेथे विलासिता अथवा अश्लीलता ह्यांपैकी एकीचें वास्तव्य हें असावयाचेंच. विलासतेंत उन्मादक आकर्षण असून

अनुक्रमणिका

परिणामीं त्यांत रक्तशोषण असतें. आणि अश्लीलतेमध्ये हीनता आणि विकृति यांचा बुजबुजाट असतो. कलेचा परिपोष दोन्हींतहि असंभाव्य असल्याने कलेच्या क्षेत्रामधून यांची हकालपट्टी करणेंच इष्ट.

अश्लीलता कशांत आहे आणि कशांत नाही हें आपापल्यापुरतें माहीत असणें अशक्य नाही, पण दुसऱ्यास तें पटवून देणें मात्र कठिण असतें. या परिस्थितीचा गैरफायदा घेऊन कित्येक लोक समाजास अधोगतीस पोचवून लोकप्रिय होण्याचा व पैसा उकळण्याचा प्रयत्न करीत असतात, आणि विलासितेवर लुब्ध असलेला समाज हळू हळू आपला आदर्श खालावूं देण्यांत आनंद मानूं लागतो. एवढ्यासाठी अमुक एक वस्तु किंवा कलाकृति अश्लील आहे कीं नाही अशी चर्चा करीत न बसतां अमुक एक वस्तु विकारांस पोषक आहे कीं नाही हेंच पाहावयास हवें. जी कृति सामाजिक सदाचारास भ्रष्ट करते आणि विकारांना बेफाम करते ती समाजाने निषिद्ध करावी हेंच इष्ट. मग ती अश्लीलतेच्या सदरांत दाखल करतां येण्याजोगी असो, नसो.

काका कालेलकर

स्त्रियांच्या म्हणी

[जानेवारी १९३७ च्या अंकावरून पुढे चालू]

(३८१) हरवली चिंधी, सगळा गांव धुंडी.
(३८२) लोकांचें लेणें ले ग लुचरे, मागायला आली दे ग कुत्रे.
(३८३) सुखासुखी लायाबुकी.
(३८४) खोट्याचें मढें तीन रोज पडे, त्याला कोण रडे !
(३८५) बुवाचे तुरे लाल, बाईचे पुरे हाल.
(३८६) चालतील वाह्या (हात) तर विचारतील आयाबाया.
(३८७) हत्ती वाळला म्हणून त्यास गोठ्यांत बांधूं नये.
(३८८) गिरा मोरा बामणाच्या पोरा, तिनदा जेव कुणब्याच्या पोरा.

(अर्थ—गिरा-म्हण. ब्राह्मणाने उपास तापास करावे; कष्ट कारणाराने तीनदा जेवावें, उपासाच्या नादीं लागूं नये.)

(३८९) पुरुषाचें नशीब पातेऱ्यांत.

(पुरुषाने पाचोळा इकडे तिकडे केला तरी त्यांस माणिक मोत्यें सांपडतात. 'पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति' इत्यर्थः)

(३९०) सोनें झालें तरी त्याला कुडाचें उटिंगण (आधार) पाहिजे.
(३९१) तांदुळहि जिवसा, अन् पाहुणाहि जिवसा.

(अर्थ—तांदुळहि खर्च होतां कामा नये-जिवंत राहावा. आणि पाहुणाहि जेवून तृप्त व्हावा हें दोन्ही कसें साधेल ! —कोकणी म्हण.)

(३९२) करंगळीची कळ आंगठ्याला येत नाही.

(अर्थ—गरिबांचीं दुःखें श्रीमंतांना कळत नाहीत.)

—नीळकंठ शंकर नवरे, पुणें

भूमिजनांचें रंजन व शिक्षण

लोकरंजनाचें, लोकशिक्षणाचें व प्रचाराचें नवीन साधन या दृष्टीने नभोवाणीस (रेडियोस) जगांतील बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांत महत्त्वाचें स्थान मिळालें आहे. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति भिन्न असल्यामुळे इतर देशांतील तत्त्वांना थोडीफार मुरड घालूनच त्यांचा अंगीकार करावा लागतो. वृत्तव्यवसायाची वाढ होण्यास कागदाची विपुलता, शीघ्र बातमी मिळणें, छपाईची सुधारणा व स्वस्ताई, जाहिरातीचा पैसा व टपालयोजना या साधनांबरोबर जनतेच्या साक्षरतेचें प्रमाण विचारांत घ्यावें लागते, त्याचप्रमाणे नभोवाणीची गोष्ट आहे. नभोवाणीचीं अनेक केंद्रें, कार्यक्रमाची विविधता, श्रोत्यांच्या फुरसतीचा वेळ आवड व जरुरीचे विषय, रेडियो यंत्राची स्वस्ताई इत्यादि अनेक अंगोपांगांचा विचार करणें प्राप्त होतें.

बहुतेक राष्ट्रांत रेडियोचें खातें सरकाराधीन असतें. अमेरिकेंत अनेक कंपन्यांचें स्वतंत्र पण सुनियंत्रित जाळें पसरलें आहे तर खुद्द इंग्लंडमध्ये बी. बी. सी. (British Broadcasting Corporation) ही सरकाराश्रित संस्था आहे. हिंदुस्थानांत ए. आय्. आर. (All India Radio) हें सरकारी खातें असून त्याचे स्वतंत्र अधिकारी नेमलेले आहेत व हें खातें टपालखात्याशीं थोडेंसें जोडलेलें आहे. प्रस्तुत लेखांत A. I. R. च्या चालू कार्यक्रमाविषयी कांही लिहावयाचें नसून, आहे ही स्थिति कायम ठेवून भूमिजनांना विशेष फायदा करून घेण्याइतकें नभोवाणी हें साधन अधिक कार्यक्षम होण्यासाठी भाषेच्या तत्त्वावर कार्यक्रम करणें कितपत शक्य आहे व ती शक्यता व्यवहार्य होण्यास काय करावें लागेल या प्रश्नांचें मूलभूत दिग्दर्शन केलें आहे.

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेच्या कार्यक्षेत्रापुरतें पाहिलें तर मराठी बोलणाऱ्या मराठ्यांच्या शिक्षणरंजनाच्या कामीं नभोवाणीचा कसा उपयोग होईल या मुद्यावर जास्त विवेचन केलें पाहिजे. पण मराठी, गुजराथी, कानडी व मिश्र उर्दू भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें कमी अधिक प्रमाण महाराष्ट्रांत व मुंबई इलाख्यांत असल्यामुळे केवळ मराठ्यांचा हा प्रश्न होऊं शकत नाही. ए. आय. आर. हें खातें अखिल हिंदुस्थानचें असल्यामुळे नभोवाणीचीं केंद्रें प्रांतवार न करतां केंद्रांची प्रसारशक्ति व लोकसंख्येची घनता इत्यादि अनेक गोष्टी विचारांत घेऊन केलेली आहे. रेडियोचा हिंदुस्थानभर प्रसार करण्याचें व खेड्यांपर्यंत ज्ञानाचें लोण पसरविण्याचें ध्येय ठेवूनच हें खातें स्वतंत्र करून, वाढवून येत्या एक दोन वर्षांत अनेक केंद्रें तयार होणार आहेत व त्या योजनेंत पेशावर, लाहोर, दिल्ली, लखनौ, ढाका व कलकत्ता येथे उत्तर हिंदुस्थानांत आणि त्रिचनापली, मद्रास व मुंबई येथे दक्षिण हिंदुस्थानांत केंद्रें होणार असें जाहीर झालें आहे. इंग्रजी भाषेचा मुद्दा विचारांत घेतला नाही तर उत्तर हिंदुस्थानांत पुष्कळ केंद्रें असल्यामुळे भाषेची भिन्नता इतकी तीव्र भासणार नाही. त्यांपैकी प्रत्येक केंद्राने द्विभाषिक कार्यक्रम ठेवल्याने हा प्रश्न तेथे सुटणारा आहे. बंगाली-हिंदी, हिंदी-उर्दू, उर्दू-पंजाबी, पंजाबी-गुरुमुखी, पुश्तू-सिंधी किंवा उर्दू या जोडीने तेथे काम भागेल. त्याचप्रमाणे मद्रास व त्रिचनापल्लीं येथील केंद्रांत तामीळ-तेलगू या भाषा सहकार्याने लोकरंजन करूं शकतील.

पण मुख्य अडचण एकटें मुंबई केंद्र बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठी, गर्वी गुजराथमधील गुजराथी व कन्नडप्रांतीय लोकांची गरज पुरविण्यास अपुरें पडेल अशी भीति वाटते.

नभोवाणीच्या केंद्रांतून बाहेर पडणाऱ्या लाटा, जमिनीसरपट किंवा वातावरणांतील उंच छतासारख्या थरावरून परिवर्तन होत प्रवास करतात. दूर अंतरावर भोवतालच्या विद्युत्-कलकलाटांत ती क्षीण वाणी ऐकणें कठीण होतें. संध्याकाळीं किंवा रात्रींइतकें दिवसा दूरवर ऐकूं येत नाही. लघु लाट दीर्घ लाटेपेक्षा दूरवर जोमाने जाऊं शकते. केंद्राच्या आसपास ५०।१०० मैलांच्या टापूंत थोड्या किंमतीच्या रेडियोमधून ऐकणें शक्य असतें. एवढ्या ठळक दोन तीन गोष्टी लक्ष्यांत ठेवल्या तर गरीब भूमिजनांसाठी आकाशवाणी ऐकविणें केंद्राच्या आसपासच शक्य आहे हें उघड होतें.

अशा स्थितींत धारवाड, कारवार, विजापूर, सोलापूर, निजामशाहींतील मराठवाडा, नागपूर, भंडारा, इंदूर, ग्वाल्हेर व बडोदें येथवर पसरलेल्या बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठी भाषा बोलण्याऱ्या लोकांची अल्पखर्चाची सोय करणें मुंबई केंद्राला शक्य नाही. हल्लीच्या स्थितींत ही योजना ए. आय. आर. पुढे नसल्यास त्यांना दोषहि देतां येणार नाही. आकाश-वाणीच्या लाटा दूरवर कोठे जाऊं शकतील याचे प्रयोग करून हीं केंद्रें ठरविण्यांत आलीं असल्या-मुळे त्या प्रांतांतील लोकभाषेचा मुद्दा प्रधान मानण्यांत आला नाही.

खुद्द मुंबई शहरांत मराठी व गुजराथी भाषा सारख्याच प्रचारांत असल्यामुळे हिंदींतून बातम्या व कार्यक्रमाची प्रस्तावना देण्याची प्रथा कायम करून पळवाट काढण्यांत आली आहे. तेथे हिंदी, गुजराथी, मराठी व कानडी या सर्व भाषांतील गायन गायलें जातें. कीर्तन, झरतुष्टगाथा, हिंदी प्रवचन हीं धर्मवाचनें होतात व तिन्ही भाषांतील नाटिका व व्याख्यानें होतात. तरी पण भूमिजनांचा कार्यक्रम मराठी बोलणाऱ्या तेरा खेड्यांतूनच कां होतो अशी विचारणा कांही पत्रांतून झालीच. धारवाड, बेळगांव व विजापूर या प्रांतांतील कानडी भूमिजनांची सोय करण्याबद्दल थोड्याच दिवसांत मागणी येईल यांत शंका नाहीच. तसेंच सर्वत्र विखुरलेले उर्दू भाषाभिमानी अल्पसंख्याक लोकहि स्वतःचें मागणें पुढे करतील. मुंबई इलाख्यांतील भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा प्रश्न असा इतर दोन तीन भाषांशी निगडीत असल्यामुळे, व बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठ्यांचा प्रश्न संस्थानांशीं गुंतल्यामुळे भाषावार नभोवाणी केंद्रांची स्थापना करण्याचा हा प्रश्न सकृद्दर्शनीं वाटतो तितका सोपा नाही.

कोणत्याहि प्रांतांतील लोकांचे शहरांतील व खेड्यांतील असे दोन ठळक विभाग पडतात व दोघांच्या गरजा, आवडी निवडी व फुरसतीचा वेळ हीं भिन्न असल्यामुळें त्यांच्या-साठी कार्यक्रमहि भिन्न प्रकारचे व भिन्न वेळीं केले जातात. रेडियोविक्रेत्यांच्या सोयीसाठी, घरांतील बायकांच्या करमणुकीसाठी व इंग्रजी जाणणाऱ्यांसाठी, फराळाच्या वेळीं दुपारचा कार्य-क्रम असतो. सकाळीं कामावर जाण्यापूर्वी थोडें गायन, थोडें प्रवचन, थोडें बौद्धिक ज्ञान पुरविलें जातें व सायंकाळपासून रात्रीं १०।११ वाजेपर्यंत बातम्या, व्याख्यानें, गायन-वादन, खेळाच्या सामन्याचें प्रत्यक्ष वर्णन असा कार्यक्रम आंखण्यांत येतो तो योग्यच आहे. शाळाशाळांतून रेडिओ झाले म्हणजे दुपारीं रेडियोंतून धडे देण्याची सोय होईल. तिसऱ्या प्रहरीं स्त्रियांसाठी खास कार्यक्रम ठेवतां येईल. गिरण्यांतून रेडियोची सोय झाली तर दुपारच्या सुट्टींत करमणुकीची सोय होईल. गिरणी कामगारांचे (ताडी दुकानाऐवजीं) क्लब झाले तर रेडियोंतून गायनव्याख्यानांचे कार्यक्रम ठेवतां येतील व करमणुकीबरोबर त्यांच्या धंद्याची कांही माहिती

देतां येईल. किंमतवान रेडियो वापरल्यास मुंबई स्टेशनावरून मोठमोठ्या शहरीं तरी गैरसोय होणार नाही.

पण केवळ शहरवासीयांच्या सोयीकडे सर्व शक्ति खर्च न करतां भूमिजनांच्या उन्नतीस महत्त्वाचा वाणीमार लावणें हें ध्येय असल्यामुळे भूमिजनांना असणारा विश्रांतीचा वेळ रेडियो-मुळे मनोरंजक व उपयुक्त रीतीने घालविणें शक्य होण्यासाठी निराळीच योजना करावी लागेल.

१ मराठी, गुजराथी व कानडी या तिन्ही भाषांच्या भूमिजनांसाठी एकसमयीं कार्यक्रम करावयाचे असल्यास मुंबई केंद्रास निदान तीन लहरींचा अवलंब करावा लागेल.

२ तसा करूनहि प्रत्येक मोठ्या शहरांत जिल्ह्याच्या-तालुक्याच्या ठिकाणीं (जेथे विजेचा पुरवठा आहे तेथे) पुनर्प्रसारण केंद्र (Relay & Transmisson) उघडून त्या त्या जिल्ह्यांतील खेड्यांत स्वस्त रेडियोंतून ऐकविण्याची सोय करतां येईल. उदाहरणार्थ पुणें, सातारा, कऱ्हाड, नगर, नाशिक, भुसावळ, जळगांव, धुळें, सोलापूर, विजापूर, बेळगांव, धारवाड, हुबळी, गदग, बागलकोट इ.

अशा तऱ्हेची पुनर्प्रसारणाची किंवा अशीच दुसरी कांही तरी योजना केल्याशिवाय दूरच्या भूमिजनांची सोय करणें शक्य नाही.

जिल्हाशहर किंवा तालुकागांव यांत पुनर्प्रसारणाची व्यवस्था करण्याचें काम तार-खात्याकडे सोपवून ए. आय. आर. ला देखरेखीचें काम करतां येईल. पोस्टमास्तर किंवा शाळामास्तर यांच्या ताब्यांत खेड्यांतील रेडियो देतां येतील व हवेंतील कलकलाटाचा फार त्रास न होतां थोड्या खर्चात दूरच्या भूमिजनांना रेडियोचा पूर्ण फायदा मिळेल.

शेती सुधारण्यास शास्त्राची मदत किती व कशी घेतां येईल याबद्दल सरकारने चौकशी करण्यास नुकते नेमलेले सर जॉन रसेल म्हणतात की शास्त्रीय ज्ञान खेडुताच्या दारापर्यंत पोहचवा. प्रात्यक्षिकाबरोबर रेडियोंतून हें ज्ञान त्याच्या कानापर्यंत जाईल. निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील लोकांची राहणी व त्यांच्या गरजा भिन्न असतात. शेतकी ज्ञानाचाच विचार केला तर कापूस, ज्वारी, तांदूळ, बाजरी पिकविण्याऱ्या जिल्ह्याला त्यांना उपयुक्त अशीच माहिती दिली पाहिजे. भूमिजनांसाठी तयार करावयाचे कार्यक्रम ठरविण्यासाठी संवाद, नाटिका, व्याख्यान, मौजेची माहिती वगैरे लिहून ते वेळोवेळीं निरनिराळ्या जिल्ह्यांत प्रसृत केले पाहिजेत. या कामीं शिक्षण, जंगल, शेतकी, वैद्यक, आरोग्य या खात्यांतील तज्ज्ञांचा उपयोग सढळ प्रमाणांत करण्यांत आला तर ही योजना लवकर सफल होईल.

हल्ली या तऱ्हेने ए. आय. आर. चे प्रयत्न चालू आहेत. पण तीन्ही भाषांच्या सोयीसाठी एकट्या मुंबई केंद्राने तीन लाटा सोडणें ही योजना अव्यवहार्य ठरण्याचा संभव आहे. अशा स्थितींत पुनर्प्रसरणाचें जाळें पसरण्याची योजना पसंत आहे असें क्षणभर मानलें तर ही योजना व्यवहार्य करण्यास संस्थानांचें सहकार्य व तेथे तेथे द्विभाषिक कार्यक्रम यांची जरुरी आहे. सध्या म्हैसूर व हैद्राबाद या संस्थानांत नभोवाणीकेंद्रें आहेत. तेथे अनुक्रमें कानडी व उर्दू कार्यक्रम मुख्यत्वें चालतात. नुकत्याच भरलेल्या निजामप्रांतीय मराठी संमेलनाच्या १४ व्या ठरावाची अम्मलबजावणी होऊन उर्दू व मराठी असे दोन्ही कार्यक्रम सुरू झाल्यास निजाम राज्यांतील मराठवाड्याची सोय होईल. म्हैसूरचा कानडी कार्यक्रम, मद्रास-त्रिचना-पल्लीचा तेलगू व तामीळ कार्यक्रम, व कोलंबोचा सिंहली व हिंदी कार्यक्रम कानडी प्रांताची सध्या तरी बरीचशी भूक शमवील.

दक्षिण महाराष्ट्रांतील औंध, फलटण, भोर, सांगली, मिरज, कुरुंदवाड, इचलकरंजी, कोल्हापूर, अक्कलकोट, जत, जमखिंडी, मुधोळ, रामदुर्ग, सावनूर वगैरे संस्थानांनी एक मत करून कोल्हापूरास मुख्य नभोवाणीकेंद्र स्थापून आपापल्या संस्थानांत पुनर्प्रसरण यंत्रें ठेविलीं व शहरांत वीज नसल्यास राजवाड्यांतील विजेवर चालविलीं तर कानडी व मराठी द्विभाषिक भूमिजनांची सोय होईल.

मुंबई स्टेशनाने मराठी-गुजराथी असा द्विभाषिक पेहराव ठेवला तर सुरतेपर्यंत गुजराथी भूमिजनांची सोय होईल. त्यापेक्षा बडोदें संस्थानाने पुढाकार घेऊन काठेवाड संस्थानें व बडोदें यांचें एकमत करून गुजराथी, मराठी ८०:२० असें द्विभाषिक केंद्र केलें तर सर्व गुजराथी भाषिकांची सोय होऊन मराठी भूमिजनांवरहि उपकार होतील. नागपूर येथे हिंदी मराठी ५०:५०, इंदूर ग्वाल्हेर येथे हिंदी मराठी ७०:३० अशीं केंद्रें उघडल्यास व असें संस्थानांचें सहकार्य लाभल्यास ए. आय. आर.ने चालविलेल्या भूमिजनांच्या उपयुक्त कार्यास खरी मदत होईल.

द्विभाषिक केंद्रें, पुनर्प्रसरण, संस्थानांचें सहकार्य या तिन्ही गोष्टी एकत्रित झाल्याशिवाय रेडियोची भाषावार योजना पूर्णपणें यशस्वी होणार नाही. या कामीं प्रांतांच्या अनेक खात्यांचें सहकार्य लागेल. या योजनेचा तपशील अर्थात् तज्ज्ञांनी ठरवावयाचा आहे. पण बिकट प्रश्नांचें शेखमहमदी दर्शन मनोरंजक वाटेल म्हणूनच चर्चेखातर केलें आहे.

श्री. बा. रानडे, दादर

श्री. भा. वि. जाधव यांचें मत

म. सा. पत्रिकेचें काम आपल्याकडे आहे व तींत आपण विषयवैचित्र्य आणून तिची उपयुक्तता वाढवूं पाहतां हें चांगलें आहे. मी साहित्यिक नसल्याने पत्रिका वाचण्याचा प्रयत्नहि केलेला नाही. पण विविध बाबींचा भाषेवर काय परिणाम होतो याची चर्चा होणें जरूर आहे. रेडियोंतील गायन, व्याख्यानें, नाट्यसंवाद वगैरेचा परिणाम भाषेवर होणारच, व यांचा ऊहापोह होणें इष्ट आहे.

रेडियो स्टेशनें भाषावार असण्याची आवश्यकता या विषयावर आपण मला लेख लिहिण्यास सांगत आहां. पण ही आवश्यकताच मला पटत नाही. आज मुंबई इलाख्यांत मुंबई हें एकच स्टेशन आहे. पण समजा पुढे अहमदाबाद, पुणें व धारवाड येथे निरानिराळीं स्टेशनें उघडण्यांत आलीं तरी हीं स्टेशनें केवळ गुजराथी, मराठी, कानडी वगैरे एकाच भाषेचीं ठेवणें सोयीचें नाही. हिंदी ही देशभाषा होऊं पाहत आहे. या कामीं मदत म्हणून हिंदी प्रोग्राम ठेवावे लागतील व इंग्रज आणि ॲंग्लो-इंडियन यांच्यासाठीं इंग्रजी प्रोग्रामहि थोडेबहुत ठेवावे लागतील. म्हणून निव्वळ मराठी किंवा गुजराथी वा कानडी अशीं स्टेशनें ठेवणें परवडणार नाही. गवयांचीं गाणीं बहुधा हिंदींत असतात. अशा अनेक अडचणी मला दिसत आहेत.

आता पुण्यास स्टेशन झाल्यावर बहुतेक ऐकणारे मराठी भाषेचे असल्यास पुष्कळसा वेळ मराठीला द्यावा लागेल. पण हिंदी आणि इंग्रजी भाषांस मज्जाव करतां येणार नाही असें माझें मत असल्याने आपण दिलेल्या विषयावर मला लिहितां येत नाही.

ता. २८–९–१९३७. डोंगरी

व्यक्ति आणि वाङ्मय

(लेखक : श्री. के. क्षीरसागर, बी. ए.; प्रकाशक : य. गो. जोशी; मूल्य १॥ रु.)

परीक्षण

१

व्यक्ति

श्री. क्षीरसागर यांचें नांव मराठी वाङ्मयांत मार्मिक टीकाकार म्हणून आता माहीत झालें आहे. या ग्रंथाने तें नांव चिरस्थायी होईल असें या पुस्तकाचें वैशिष्ट्य आहे. या ग्रंथांत समाविष्ट केलेले तांबे, केळकर, माधव ज्यूलियन, यशवंत, अत्रे हीं नांवें वारंवार ऐकून त्यांच्याबद्दल सर्व कांही कळल्याचें लोक समजतात! आणि गडकरी, 'जुने' तांबे परप्रांतीय, लोकहितवादी चिपळूणकरांनी सांगितलेच आहेत, भाषाशुद्धीवर वॅ. सावरकर तर आहेतच, मग काय आहे या पुस्तकांत अशी आळसट मनोवृत्तीची विचारणा होण्याचा संभव आहे! पण ग्रंथ वाचल्यावर या शंका दूर होतील. कारण आभासात्मक ज्ञानाचा लोकभ्रम या टीकालेखांनी दूर झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. उदाहरणार्थ—पहिलाच लोकहितवादींवरचा लेख घ्या. या ग्रंथांतील लोकहितवादींवरच्या निबंधावरून, लोकहितवादींविषयींचें आपलें पूर्वग्रहदूषित मत तर बदलावें लागेलच परंतु शास्त्रीबोवांबद्दलहि आपला आदर जरा तपासून घ्यावा लागेल!

वाङ्मयाची वाढ वाचकांच्या आटोक्याबाहेर जात चालली की मग ग्रंथ न वाचतांच मतें तयार करण्याची एक प्रथा पडत जाते. ज्ञानाचे बरेचसे विषय भोवताली बोलले जात असल्याने ते आपणांस माहीत आहेत असा आभास उत्पन्न होतो. पण हें आभासात्मक ज्ञान एखाद्या वेळीं कसोटीस लावण्याचा प्रसंग आला तर गावभर पसरलेलें धुकें नाहीसें होऊन दोन चार दंवाचे थेंब फक्त हातीं लागतात. या ग्रंथांतील व्यक्ति व वाङ्मय यांच्याविषयींचीं विस्तृत विवेचनें वाचल्यावर आपले बरेचसे आभास होऊन दूर कांही तरी निश्चित ज्ञान हातीं लागतें. आणि श्री. क्षीरसागर यांच्या लेखनाचें हें वैशिष्ट्य या ग्रंथांत पहिल्यानेच असें एकत्र पाहावयास सांपडत आहे ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे.

या ग्रंथांत बरेचसे विषय निरनिराळ्या व्यक्ति व वाङ्मय या निमित्ताने आले आहेत हें अगदी साहजिक आहे. कारण या व्यक्ति बहुविध विषय व्यापणाऱ्या आहेत. त्या विषयांची सूचि अनुक्रमणिकेंतच दिली आहे. त्या सूचीवरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल की आपणांस परिचित वाटणाऱ्या व्यक्तींविषयी किती तरी नवीन ज्ञान या टीकालेखांतून मिळणार आहे. पहिल्याच लेखांत श्री. क्षीरसागर यांनी एका प्रचंड लोकभ्रमावर हल्ला चढवला आहे. तो लोकभ्रम म्हणजे "चिपळूणकर हे टीकाकार होते" हा! मराठी वाङ्मयांत हळू हळू बाहेर पडूं लागलेलें कटु सत्य शेवटीं क्षीरसागरांनी सूर्यप्रकाशांत वाळत टाकलें आहे. स्वतःस मराठी भाषेचा शिवाजी म्हणविणाऱ्या शास्त्रीबोवांनी आपल्या लेखणीची कुऱ्हाड ज्या कांही ठिकाणीं पोरकटपणाने चालवली त्यांपैकी लोकहितवादी हें एक ठिकाण आहे. पण सामान्य जनतेने शास्त्रीबोवांच्या कांही विशिष्ट गुणांवर लुब्ध होऊन त्यांचे हे लाड भोळसर मायाळूपणाने कित्येक

अनुक्रमणिका

वर्षे चालवले व चिपळूणकरांच्या मतांवरून आपलीं मतें बनवलीं. कारण लोकहितवादींचें वाङ्मय उपलब्ध होतें त्या वेळीं शास्त्रीबोवांच्या प्रचंड आरडाओरडीने लोकांना आपल्या निबंधमालेच्या बंधान्यापलीकडे जाऊंच दिलें नाही! ज्या वेळीं शास्त्रीबोवांविषयीच्या पोकळ आदराचा वीट येऊन त्यांच्याविषयीचें अज्ञान कळूं लागलें त्या वेळीं लोकहितवादींचें वाङ्मय दुर्मिळ झालेलें! तेव्हा शास्त्रीबोवांचें म्हणणें चूक आहे एवढेंच कळून लोक थांबले पण बरोबर काय आहे हें कळण्यास मार्ग नव्हता. तो श्री. क्षीरसागरांनी उपलब्ध केला. स्वतः त्यांनी अविश्रांत श्रम करून, लोकहितवादींच्या वाङ्मयाचे अवशेष शोधून, पाहून, टिपून त्यांच्याविषयीची माहिती जमवून हा लेख लिहिला व यांत आपणांस आता इतके दिवस चिपळूणकरांनी अडवून दडवून ठेवलेला एक लोकहितवादी दिसत आहे!

त्यांच्या चरित्राची अत्यंत आवश्यक अशी माहिती देतांना श्री. क्षीरसागरांनी स्वतः कोठेहि भाष्य केलें नाही. कारण तें सत्यच इतकें स्पष्ट आहे की त्याला वकिलीची जरूरी नाही. प्रचलित समाजाचा सर्वथैव कोंडमारा करणाऱ्या सीमा हरप्रयत्नें करून फोडण्यासाठी त्यांनी अविश्रांत श्रम केले व सीमोल्लंघनाच्या प्रयत्नांतच त्यांनी विश्रांति घेतली! त्यांचें अध्ययन अत्यंत व्यापक होतें. पण व्यापक ज्ञानाच्या भाराखाली कित्येकांची विवेकशक्ति बोथट होते, बुद्धीचा गोंधळ होतो व ते नुसते अतिव्यास विद्वान होऊन बसतात. त्यांना संस्कृतचा गंध नव्हता हा आरोप मनांत ठेवून "स्वाध्याय" हा ग्रंथ वाचावा. 'आर्यसंस्कृतीचा संदर्भग्रंथ' असें श्री. क्षीरसागरांनी त्यांस गौरविलें आहे. त्या ग्रंथाची माहिती मिळाल्यावर वरील आरोप मनांतून आपोआप गळून पडेल. लोकहितवादींना संस्कृत येत नव्हतें हें खरें असतें तर बरें झालें असतें असें कांही नाजूक मनोवृत्तीच्या धार्मिकांस वाटेल.कारण त्यांनी आपल्या संस्कृत ज्ञानाच्या बळावर धार्मिक ग्रंथांची विचिकित्सा केली आहे व त्यापुढे आपलें धार्मिक ग्रंथांविषयीचें आवडतें अज्ञान शतशः विदीर्ण होतें. जीं मतें आपण अधार्मिक म्हणून लाथाडीत आलों तीं धर्मग्रंथांत आहेत हें लोकहितवादी दाखवतात! स्मृतींत जितका व्यवहार आहे तितका श्रुतींत नाही हें सत्य श्रुतिस्मृति व त्यांच्याबरोबर पुराणेंहि घेऊन त्यांचें केवळ भारवाहकत्व पत्करणाऱ्यांना कसें पचणार! याहिपेक्षा शाक्तपंथावर त्यांनी पाडलेला आगमप्रकाश पाहून तर आपले डोळे बावरतील! लोकहितवादींवर शाक्तपंथाचें स्वरूप व्यक्त केल्यावर केवढा गहजब! कारण लोकांनी तो शिवाच्या तोंडून पार्वतीला ऐकवला होता! मग त्यावर टीका म्हणजे शिवावर टीका!! सामाजिक रूढींवर लोकहितवादींनी जबर तडाखे उडवले आहेत. देशोन्नतीच्या व समाजोन्नतीच्या त्यांच्या योजना आज आपणांस नवीन वाटत नाहीत कारण त्यांचा उच्चार आपल्या कानीं कपाळीं होत आहे. हल्ली त्या कल्पना हें आधुनिकतेचें गमक झालें आहे. पण लोकहितवादींनी त्या कल्पना ५० वर्षांपूर्वी सांगितल्या हें लक्ष्यांत ठेवून त्या वाचल्या तरच त्यांचें बौद्धिक सामर्थ्य लक्ष्यांत येईल. "देश धनवान् झाला पाहिजे" "स्वतंत्रतेस आला पाहिजे" "घनपाठीस बक्षिस द्यावें कीं साखरेचा हुन्नर करणारांस!" "ज्या देशाची खानगी ही आमदानी (आयात) पेक्षा अधिक तो दरिद्रीच म्हटला पाहिजे" या गोष्टी त्यांनी त्या काळीं वारंवार सांगितल्या! "अहो लोकांनो, तुम्ही आपल्या कन्यांचे वध करणारे आहांत!" "सरकारची आशा धरूं नका. दागिने गहाण ठेवून या (यांत्रिक) चढाईवर हल्ला करा. मुलूख विलायतचा नाही. इथल्या लोकांनी सर करून दिला. त्यांचा भरवसा तुटला म्हणून चौदा हजारांबद्दल ऐशीं हजार सोजिरांचा भुरदंड सोसावा लागतो हें लक्षण बरें नव्हे!" लोकहितवादींचे वरील उद्गार हे आठवणी, आख्यायिका किंवा सुभाषितें नाहीत.

ते ग्रंथांतील उतारे आहेत. त्या उद्गारांच्या पाठिमागे विस्तृत विचारमालिका आहे. यावरून त्यांच्या विचारांतील पुरोगामित्व सहज लक्ष्यांत येईल. लोहितवादी असे काय सांगत होते की, त्यांच्याएवढा गहजब व्हावा असा शोध करूं लागावें तर त्यांचे वरील उद्गार सांपडतात आणि या उद्गारांबद्दल त्यांना परधार्जिणेपणाचा शिक्का मिळाला ! त्यांची पिछेहाट कां झाली तर काळाच्या मानाने ते फार पुढे होते म्हणून ! समाजाने निवडलेल्या पाळलेल्या विद्वानांपेक्षा ते जास्त विद्वान होते म्हणून !

असो, आज लोकहितवादींचा व्यक्ति व वाङ्मय असा दुहेरी परिचय करून देऊन श्री. क्षीरसागर यांनी समाजांतील एका अन्यायाचें निराकरण करावयास सुरवात केली आहे याबद्दल त्यांचें कोणीहि अभिनंदनच करील. यंदाच सुदैवाने लोकहितवादींचें चरित्र विश्वविद्यालयांत अभ्यासिलें जात आहे. अशा वेळीं विश्वविद्यालयीन प्राध्यापकांनी, निदान विद्यार्थ्यांनी, स्वतःच श्री. क्षीरसागर यांनी दाखवून दिलेल्या दृष्टीने लोकहितवादींचें वाङ्मय वाचावें ! नुसत्या अवांतर वाचनाच्या पोकळ हौसेसाठी निबंधमालेचे उतारे काढीत बसूं नये !

लोकहितवादींवरील निबंधाप्रमाणेच पुढील निबंधांतहि श्री. क्षीरसागर यांची हीच संशोधनात्मक दृष्टि दिसून येते. त्यामुळेच लोकांना अतिपरिचित अशा व्यक्तींच्याहि विवेचनांत त्यांनी नवीन विचारांची भर घातली आहे. श्री. भास्करराव तांबे यांच्यावरील निबंधांत त्यांनी लोकाभिरुचीचें वैचित्र्य प्रारंभींच स्पष्ट केलें आहे. महाराष्ट्रीय काव्यलता पूर्ण विकास व्हावयाच्या आंतच लोकांना काव्याचा कंटाळाहि आला ! व जुन्यांनी व नव्यांनी दोघांनीहि परस्परविरोधी कारणांसाठी काव्यावर झोड उठवली ! कवीची रेवडी उडविणें हें एक आधुनिकतेचें लक्षण होऊन बसलें ! जणूं काय काव्याचा भरपूर आनंद उपभोगून समाजाचें तोंड विटलें आहे. याला भिऊन कांही कवीहि घाबरले व त्यांनीहि लोकांच्या आवडीसाठी आत्मविडंबन करून घेण्यास सुरवात केली. उत्सवाच्या गर्दींत देव्हाऱ्यांतले देवहि स्वतःला विसरून नाचूं लागावेत अशी ही स्थिति आहे. पण या धामधुमींत भास्करराव स्थिर आहेत. त्यांना आपल्या कवित्वाबद्दल शंका आली नाही. लोकांच्या इच्छेसाठी त्यांनी आपला तट्टू डोक्यावर घेतला नाही ! कारण त्यांना सौंदर्याने भक्ति दिली व भक्तीने श्रद्धा निर्माण केली ! साठाव्या वर्षी लोक त्यांच्याकडे पाहूं लागले. साठ वर्षे त्यांनी लोकप्रीतीला टक्कर दिली व शेवटीं तिला नमविलें ! यांत लोकांनी मिळविलेलें पराभवाचेंहि वैभव अभिमानास्पद आहे. आता "अशा जगास्तव काय झुरावें !" हेंच त्यांचें कवन लोक मोठ्या आवडीने गात आहेत. 'फॅशनेबल' वेडेपण न पत्करतां श्री. तांबे यांनी संसारांत रमून काव्य गायिलें. त्यांच्या काव्याचें उगमस्थान त्यांच्या जीवनांतच आहे हें श्री. क्षीरसागरांनी दाखविलें आहे. त्यांच्या सौंदर्यासक्तीचें सात्त्विक स्वरूप ओळखण्यांत व दाखविण्यांत लेखकाचीहि उच्च सौंदर्याभिरुचि दिसून येते. तांबे यांच्या संकलनकाराचा सौंदर्यासक्तीबद्दल क्षीरसागरांनी गौरव केला आहे पण त्या भरांत ते वाहवलेहि नाहीत. तांबे यांच्या कवितांचें संकलन करतां करतां संकलनकारांनी कांही निरर्थक शास्त्रीयता दाखविली आहे व त्या कवितासंग्रहाला ऐतिहासिक कागदपत्रासारखें वागविलें आहे. याबद्दल श्री. क्षीरसागर यांनी तीव्र निषेध व्यक्त केला आहे. विशेषतः श्री. तांबे यांच्या काव्योद्गारांशीं टागोरांशीं साम्य दाखविण्याची तळमळ ऐतिहासिक वृत्तीची निदर्शक असली तरी येथे ती अस्थानींच नव्हे तर हानिकारक झाली आहे हें क्षीरसागरांनी दाखविलें आहे. सहजोद्गारांत दोन कवींचें साम्य दाखविणें महाराष्ट्रांत फारसें सुरक्षित नाही. कारण या प्रांतांत साम्य

म्हणजे अनुकरण असा दंडक आहे! गूढगुंजनाचें लेखकाचें विवेचन अत्यंत उद्बोधक आहे. वाचकांना कळत नाही तें त्यांना गूढ असेल पण तेंच कवीलाहि गूढ आहे असें व आपल्याला इंद्रियगोचर न होणारें तें सगळें कवीचें गूढगुंजन हा जो गूढगुंजनाविषयीचा • चुकीचा समज आहे त्यांतील चूक स्पष्ट दाखविली आहे.

"महाराष्ट्रांत हिणकस पिकतें पण टिकत नाहीं" असें श्री. क्षीरसागर म्हणतात. त्यांचा आशावाद कोणासहि मान्य होईल. पण उपटून टाकण्यासाठी तरी हिणकस पिकविण्याचे श्रम घेण्याचा खटाटोप महाराष्ट्राने कां करावा असाहि प्रश्न उत्पन्न होतो. श्री. तांबे यांच्यासारखें अस्सल पिकलें तर मग गवता ऐसी उदंड कविता वाढली तरी काय फिकीर आहे! तें गवत बांधावर खुशाल डुलत राहील!

टीकाकार केळकर या छोट्याशा निबंधांत श्री. तात्यासाहेबांच्या यशाचें मर्म फार अचूक दाखविलें आहे. विविध वाङ्मयप्रकारांवर प्रसंगांतून त्यांनी ज्या मतांचा 'प्रस्ताव' व पुरस्कार केला त्यांचे उतारे देऊन त्यांची सूक्ष्म दृष्टि दाखविली आहे. पण या गुणांचा राजकारणांत कां प्रभाव पडला नाही याची मीमांसा करण्याचें टाळूनहि श्री. क्षीरसागरांनी बरोबर मीमांसा केली आहे. ती म्हणजे अमोलिक बौद्धिक गुण दोषवत् भासावेत असेंच राजकारणाचें क्षेत्र आहे. यापेक्षा दुसरी कोणती मीमांसा असणार. कांही राजकारणी पुरुषांचेंहि उत्तम वाङ्मय जगास माहीत आहे व ती त्यांची रिकामपणाची कामगिरी होती!

कै. गडकरी यांच्या लोकप्रियतेविषयीचे लोकभ्रम दूर करतांना त्यांच्या सामान्य गुणांकडून विशिष्ट गुणांकडे श्री. क्षीरसागरांनी लक्ष वेधलें आहे. कै. गडकरी यांचें कौतुक करतांना कै. कोल्हटकरांच्या गुरुत्वाचा लोक अवास्तव बडेजाव माजवतात! वशिल्यांखेरीज वाङ्मयांतहि चालूं नये हीं अत्यंत हीन रसिकतेचीं लक्षणें आहेत. गडकऱ्यांचें वैशिष्ट्य त्यांच्या गुरुस्थानांत नसून उलट कोणत्याहि अवांतर फंदाची फाजील छाप त्यांच्यावर नव्हती, यांत आहे! त्यांनी कोणाचें गुरुत्व पत्करलें नाही हेंच त्यांचें वैशिष्ट्य. ते कोणाला बांधले गेले नाहीत म्हणूनच त्यांच्याबद्दल एवढा आपलेपणा वाटतो. नाविन्याचें गुरुत्व पत्करण्याच्या वेड धारण करण्याच्या या काळांत गडकऱ्यांचें स्वतंत्र व्यक्तित्व याच गुणांमुळे टिकून राहिलें आहे. गोविंदाग्रजांच्या यशाची ही मीमांसा किती गडकरीभक्तांच्या ध्यानीं आहे!

माधव ज्यूलियन् यांचें वाङ्मय व व्यक्तित्व जोखून तेथेहि श्री. क्षीरसागर यांनी लोकांना आकलन न झालेल्या परस्परविरोधी गुणांचा समुच्चय स्पष्ट करून दाखविला आहे. ओतप्रोत विरोधाला स्थान असण्याइतकें त्यांचें व्यक्तित्व ऐसपैस आहे हें ओळखलें की प्रोफेसरचा आज प्राध्यापक झाला यचें आपणांस आश्चर्य किंवा चमत्कार वाटणार नाही. हें न कळल्यामुळे त्यांच्याविषयींच्या आदरांत कुतूहलाचा भाग बराचसा दिसून येतो! पण कुतूहल हेंच अज्ञानाचें चिन्ह नसतें काय? माधवरावांबद्दल कुतूहल दाखवून चालूं लागणारें त्यांच्या व्यक्तित्वाचें मापन करण्याच्या बाबतींतील आपला पराभव व दुर्बलत्व व्यक्त करीत असतात! पांडित्य व कवित्व यांची सांगड लोकांना असंभाव्य वाटते! फार्शी मराठी कोश, छंदोरचना व स्वप्नरंजन हा त्रिवेणी संगम लोकांना अगम्य वाटतो. विमनस्क मनस्थितींत ते 'सुधारक' लिहितात व विरहतरंगहि लिहितात आणि तेंच मन छंदोरचनेच्या गणमात्रा मोजीत बसवितात! यांतील एक एक गुण सुद्धा सामान्य वाचकांना थक्क करून सोडणारा आहे. पण एवढे गुण पाहतांना आपले डोळे फिरावेत व दृष्टि विपरीत व्हावी हें आपल्या प्रकृतिधर्मास सुसंगतच म्हणावयाचें नाही तर काय? आपल्या मतांचे प्रयोग स्वतः वरच करतांना ते अगदी शास्त्रज्ञाचा

निष्ठुरपणा दाखवतात! भाषाशुद्धीच्या तडाख्यांतून त्यांचें काव्य वांचविण्यासाठी त्यांच्या रसिकांचा जीव तळमळत आहे! पण माधवरावांपुढे कोणाचें चालणार! ज्यांना लोकप्रीतचिी लांच लागू पडत नाही त्यांच्यापुढे कशाची मात्रा चालणार! महाराष्ट्राने त्यांचा छळ करून त्यांना विद्वान् ठरण्याची संधि केली आहे! पण श्री. क्षीरसागरांसारखे मित्र मात्र त्यांना जपूं शकले आहेत म्हणून त्यांच्या लेखांतून संपूर्ण माधवराव कळण्याचा योग आज आला! नाही तर त्यांच्या कित्येक मित्रांनीहि लोकप्रीतीच्या मोहाने माधवरावांवरच हल्ला करण्याचें धैर्य दाखविलें आहे! माधवरावांमधील असामान्य माणुसकी या लेखांत कळल्यावर त्यांचे विरोधकहि त्यांच्यावर प्रेम करूं लागतील.

यशवंतांना आपण कीर्ति दिली हा लोकांचा गैरसमज श्री. क्षीरसागरांनी दुरुस्त केला आहे. कारण लोकांच्या मनोरंजनावरच यशवंत अवलंबून राहिले असते तर मात्र लोकांना हें श्रेय घेतां आलें असतें. पण लोक त्यांना मनोरंजनाच्या नादीं लावीत असतांहि त्यांनी लोकांच्या लहरी पुरवून उरेल इतकें प्रतिभावैभव राखून ठेवलें आहे. आपल्या काव्यश्रवणास जमलेल्या हौशी श्रोत्यांच्या चवचालपणाला पुरून उरेल इतका त्यांचा अप्रतिहत आत्मविश्वास आहे. लोकानुरंजनाचें कार्य भलेपणाने करीत असतां प्रसंग आल्यास कांटेरी मुकुटहि आनंदाने धारण करण्याची तयारी करून ते बसले आहेत. त्यांनी प्रचलित विषयावरहुकूम कविता लिहिल्या नाहीत तर लिहिलेल्या कविता प्रचलितास ऐकावयास लावल्या. पांडित्य व गुरुत्व यांचें सामर्थ्य पाठीशीं नसतांना ते जगाला रीत लावीत आहेत. नाही तर गोड गळे समाजांत गल्लोगल्लीं पोस्टाच्या पेटीप्रमाणे उघडे पडले आहेतच! पण यशवंतरावांनी 'गायकी'च्या धकाधकींत आपलें 'काव्य' लोकांना ऐकवलें आहे.

लोकाभिरुचीला वळवण्याचें सामर्थ्य श्री. अत्रे यांच्याहि ठिकाणीं आहे हें फार थोड्या लोकांना पटेल! सामना पाहण्यासाठी जमलेल्या लोकांनी सामन्याचें यश घेण्यासाठी हात पुढे करणें म्हणजे अहंकारगंडाचें प्रदर्शन करण्यासारखें आहे! श्री. अत्रे यांच्याबद्दल लोक अशा वृत्तीनें बोलतात तें ऐकून आश्चर्य वाटल्याखेरीज राहणार नाही. त्यांत लोकांचा केविलवाणा गरजूपणा सहज लक्ष्यांत येतो. आपली नवमतवादाची हौस भागविणारा अशा अपेक्षेने त्यांच्याकडे पाहणाऱ्यांना 'घराबाहेर' नाटकामध्ये त्यांनी सावध केलें आहे हें श्री. क्षीरसागर यांनी दाखविलें आहे. आपली हौस पुरवली नाही म्हणून बरेच लोक त्यांच्यावर रागावून त्यांची कींवहि करूं लागले! पण हें स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी यापेक्षा जास्त सामर्थ्य जमवावयास पाहिजे ही सूचना श्री. क्षीरसागरांनी मोठ्या खुबीने केली आहे. नाट्यतंत्र अगदी अप्-टु-डेट झालें आहे असा भरंवसा कांही लोकांना वाटत नाही. त्यांना श्री. क्षीरसागरांनी दिल्ली किती दूर आहे याची जाणीव दिली आहे.

गं. भा. निरंतर

बन्धमुक्त वाङ्मय (मुंबई प्रान्त)

[ता. ७-१०-३७ पर्यंत]

[मराठी साहित्यभक्तांच्या खटपटीस यश येऊन मुंबई प्रान्तिक सरकारने खालील ग्रंथांवरील बंदी उठविली आहे. सरकारी रोषास बळी पडलेले असंख्य ग्रंथ व लेख यांच्या बन्धमुक्ततेचीं हीं अरुणचिन्हें म्हणून आम्ही त्यांचें स्वागत करतों. सं. म. सा. प.]

ग्रंथ	लेखक : प्रकाशक
१ लो. बा. गं. टिळक यांचेवरील राजद्रोहाचा खटला (१९०८)	सी. के. दामले
२ श्रीकृष्ण परमात्मा आणि हिंदी राष्ट्रीय भाषा	ह. रा. भागवत
३ लोकमान्य निरोप	ग. वा. मोडक
४ परदेशी साखर	शंकरगीर
५ राष्ट्रधर्म भाग २ अनुक्रम ६-७ मे-जून १९२२	
६ लोकमान्य राजेश्री टिळक यांचीं व्याख्यानें	स. ह. भावे
७ काँग्रेसची अलिकडील कामगिरी म्हणजेच हिंदुस्थानांतील स्वातंत्र्याचा इतिहास	शं. दा. जावडेकर व त्र्यं. रा. देवगिरीकर
८ रत्नागिरी जि. काँ. कमिटी : १९३२ च्या कायदेभंगाचा अहवाल	स. स. महाजन
९ गुन्हेगार	लालजी पेंडसे
१० राजनैतिक कारस्थान भाग २ रा	एस्. डी. करंदीकर
११ चित्रमयजगत् वर्ष २३ अंक १ ला खास लष्कर अंक १९३२	
१२ बिपिनचंद्र पाल यांचीं भाषणें (मराठी भाषांतर)	ल. व. भोपटकर
१३ बिपिनचंद्र पाल यांचीं मद्रासमधील भाषणें (मराठी भाषांतर)	एम्. व्ही. जोशी
१४ आजचा चित्रमय हिंदुस्थान	ह. रा. भागवत
१५ अभिनव भारतमाला अंक ६ व ७	गोविंद
१६ लाला लजपतराय किंवा नवयुगाचा पूर्वरंग	एस्. के. फडके
१७ सूर अवला	धनुर्धारी
१८ स्वदेशी चळवळ	अ. वा. बर्वे
१९ लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचें ५० वर्षांचें चरित्र भाग पहिला	कृ. आ. गुरुजी
२० नामदार बाळ गंगाधर टिळक यांच्यावरील खटल्याची हकीकत	के. बी. बेलसरे
२१ मेजवानी	गो. वि. राजगुरु
२२ स्वदेशी मेळ्याची पद्यावली (१९३४)	प्र. वि. गं केतकर
२३ पत्री (काव्यसंग्रह)	पां. स. साने
२४ हिंदुसमाजदर्शन	ल. व. भोपटकर
२५ मुरारबाजीचा पोवाडा	द. ना. आपटे
२६ बाबू अरविंद घोषांचीं भाषणें	ह. रा. भागवत
२७ बाबू अरविंद घोषांचीं दोन भाषणें	मुर्डेश्वर
२८ टिळकांचा जयजयकार	शं. ग. पुरोहित
२९ आमच्या देशाची स्थिति	विष्णुशास्त्री चिपळुणकर
३० काळांतील निवडक निबंध भा. १०	शि. म. परांजपे
३१ चित्रमय जगत् मार्च १९३२ चा अंक	
३२ पृथ्वीराज संयोगिता नाटक	ग. दो. काणे

आक्षिप्त वाङ्मय

ता. १२ ऑगस्ट १९३७ ला दि. ब. ब्रह्म, श्री. ना. के. बेहेरे, प्रा. शं. दा. पेंडसे, श्री. पु. य. देशपांडे व श्री. मो. ज्ञा. शहाणे यांचें शिष्टमंडळ परिषदेच्या नागपूर शाखेतर्फे मध्यप्रान्त सरकारचे प्रधान मंत्री ना. डॉ. न. बा. खरे यांचेकडे आक्षिप्त वाङ्मयावरील बंदी उठविण्याबद्दल खटपट करण्याकरता गेलें. त्या वेळीं नागपूर शाखेचे अध्यक्ष श्री. ना. के. बेहेरे यांनी तयार केलेली खालील यादी मंडळातर्फे डॉ. खरे यांस देण्यांत आली. यांपैकी + अशी खूण केलेल्या ग्रन्थांवरील बंदी तावडतोब उठवतां येण्याजोगी असल्याने तशी निवडक यादी निराळी देण्यांत आली व त्याच यादीमध्यें ÷ अशी खूण केलेल्या ग्रन्थांबाबत फारसा विचारहि करावा लागणार नाहीं अशी सूचना शिष्टमंडळाने केली. त्याप्रमाणे या यादींतील तशी खूण केलेल्या पांच पुस्तकांवरील बंदी मध्यप्रान्तांत उठविण्यांत आल्याचें ना. डॉ. खरे यांनी विदर्भ-साहित्यसंघाचें अधिवेशन खुलें करतांना जाहीर केलें.

अ.	नांव	लेखक
१	अफझुलखानाचे वधावर पोवाडा	
२	वा. गं. टिळक यांच्यावरील दोन पदें अभिनव भारतमाला पुष्प ६ व ७	} गोविंद
३	बाजी देशपांडे यांचा पोवाडा	विनायक
४	सिंहगडचा पोवाडा	ना. दा. सावरकर
५	मुरारबाजीचा पोवाडा	आपटे
६	गणपतीचीं पदें (गोभक्त गणेश मेळ्याचीं)	रा. द. ताम्हणकर
७	संगीत पद्यकुसुममाला	कृ. गो. ताम्हणकर
८	वा. गं. टिळक यांजवरील पद्यें (सन्मित्र समाज मेळ्याच्या पद्यावल्या—१९०४-९)	} वि. वा. भिडे
९	भगतसिंगाचा पोवाडा	वरगंडवार
१०	प्रभातफेरीकरता भरीव ठोश्याचे गुद्दे	पाठक
११	भगतसिंगाचा पोवाडा	अश्विनीकुमार
१२	छ. संभाजी मेळा पद्यावली	तु. भा. कोकरे
१३	गोवर्धन मेळा पद्यावली व संवाद	देसाई
१४	स्वस्थ झोंप वेल्हाळा	हरिभाऊ भंडारे
१५	नरवीर मल्हाप्पा धनगराचा पोवाडा	मुचाटे

अ.	नांव	लेखक
१६	तरुण भारतसमाज पद्यावली १९३४	चव्हाण
१७	गोपाळकृष्ण मेळा पद्यावली १९३४	
१८	स्वदेशी प्रचार मेळा पद्यावली १९३४	
१९	नवीन शिवाजी अथवा नाना फरारी पोवाडा	अ. व. कोल्हटकर
२०	शांततामय संग्रामांतील खानदेशचे विजयी वीर	मुचाटे
२१	पंजाबचा सिंह	ना. व. चव्हाण
२२	म. गांधींचा प्रवास उर्फ मिठाची मोहीम	(पोवाडा) गो. रा. संगीतम्
२३	सुदर्शनगीतें	वि. ग. करंदीकर
२४	ठाणें सत्याग्रह मंडळाची प्रभातफेरी पद्यावली	आप्पाजी पां. करंदीकर
२५	राष्ट्रीय पद्यावली	घोले
२६	प्रभातफेरीचीं गाणीं १-२	आवडे
२७	राष्ट्रीय पद्यावली, प्रभातफेरीचीं गाणीं १ ते ४	पाठक
२८	राष्ट्रीय पद्यावली	अंबर्डेकर
२९	राष्ट्रीय पद्यावली	मं. ना. कुळकर्णी
३०	नवजीवन पद्यावली	पाटील
३१	प्रभातफेरीची गीतावली	वर्दे
३२	राष्ट्रीय पोवाडा	संपाळे
३३	प्रभातफेरी पद्यावली	दीनानाथ केकरे
३४	राष्ट्रीय पुष्पगुंफा	दीनानाथ केकरे
३५	हुतात्मा यतींद्रनाथ	कृतान्त
३६	सरदार भगतसिंगाचा पोवाडा	भ. खं. पवार
३७	दे. भ. भगतसिंग, सुखदेव व राजगुरु	पाठक
३८	+वैदिक राष्ट्रीय गीत	श्री. दा. सातवळेकर
३९	राष्ट्रीय गीतमाला	डी. जी. लि.
४०	गणपति मेळ्याचीं पदें भाग २ रा (१९२२)	चि. का. पित्रे
४१	सत्याग्रहमित्र मेळ्याचीं पदें	
४२	राष्ट्रीय विद्यालय मेळ्याचीं पदें (१९२२)	
४३	सत्याग्रह आणि दारूचीं पदें (१९२२)	
४४	एम्. एन्. रॉय	जी. पी. खरे
४५	टिळक व परांजपे यांचीं भाषणें	घ. सि. वाळवे
४६	विजयतोरण नाटक	
४७	श्रीकृष्णशिष्टाई नाटक	
४८	पिक्टोरिअल इंडिया ऑफ टुडे	ह. रा. भागवत
४९	टिळकांचीं भाषणें	ह. रा. भागवत

अ.	नांव	लेखक
५०	श्रीकृष्ण परमात्मा आणि हिंदी राष्ट्रीय प्रश्न	ह. रा. भागवत
५१	नवीन टिळकांचा पोवाडा आणि टिळकगीत	र. कृ. मुळे
५२	द्रोणिमणिहरण	ग. घों. काणे
५३	संगीत लंकाविध्वंस नाटक	ग. घों. काणे
५४	बारीसालची धामधूम नाटक	वा. पु. साठे
५५	वंगवध नाटक	बा. पु. साठे
५६	+श्रीनिवासराव (कादंबरी)	नाथमाधव
५७	अरविंदबाबूंची महाराष्ट्रांतील भाषणें	ह. रा. भागवत
५८	ऐतिहासिक पुरुषांचे उत्सव कां करावे !	ग. व. जोशी
५९	स्वदेशी आणि बहिष्कार	रंजित-रंजक नाटकमाला
६०	प्रतापसिंह	ले. पु. वि. साठे
६१	राजनिष्ठ आणि राजद्रोह	
६२	श्रीकृष्णचरित्र भाग १ ला	
६३	आत्मोद्धार भाग २ रा—जगदुद्धार	
६४	तेविसावी राष्ट्रीय सभा	रंजित-रंजक नाटकमाला
६५	सोन्याबापू	बा. पु. साठे
६६	अश्वत्थाम्याचा छापा	
६७	अश्वत्थाम्याचें पारिपत्य	
६८	रामकार्याचा ओनामा	
६९	लोहभीम	
७०	बिपिनचंद्र पाल यांचीं मद्रास येथील भाषणें	गो. वि. जोशी
७१	वर्ण-धर्म-मीमांसा	भट्ट. वि. भू. तांबे (शास्त्री)
७२	परदेशी साखर	शंकरगीर
७३	श्रीसमर्थ रामदासस्वामी पोवाडा	
७४	+मुस्तफा केमालपाशा	स. ना. मंडलीक
७५	मुमुक्षूचे उद्गार—भाग १ ला व २ रा	ल. रा. पांगारकर
७६	स्फुट विवेचन (रंगभूमि मासिकांतील उतारे)	शं. बा. मुजुमदार
७७	स्वदेशी चळवळ नाटक	इस्माईल दु. भारदार
७८	स्वदेशी पर्दे—भाग पहिला व दुसरा	टी. के. पित्रे
७९	विजापूरच्या आदिलशाहीचा शेवट	ना. घ. हर्डीकर
८०	धी न्यू इंग्लिश टीचर भाग १ व २	य. गो. दीक्षित
८१	देशभक्तिशिक्षण	भा. ह. पटवर्धन
८२	श्रीशिवाजीउत्सव व त्यापासून महाराष्ट्रीयांस बोध	
८३	राष्ट्रीय शिक्षण व लोकजागृति	बा. पु. साठे

अ.	नांव	लेखक
८४	समालोचक मासिक भाग १ अंक ३ व ५. भाग २ अंक ३	त्र्यं. गु. काळे
८५	छत्रपतीच्या जन्मोत्सवाकरिता एक चिमुकला पद्यसंग्रह	शेतकरी प्रेस
८६	झिनत महाल .	का. ना. भागवत
८७	महाराष्ट्रगीत भाग १ ला	शं. ग. पुरोहित
८८	+वेणीसंहार नाटक	
८९	महाराणा प्रतापसिंह नाटक	अ. बा. बर्वे
९०	स्वदेशी चळवळ नाटक	
९१	देशभक्तवियोग स्मृतितरंग	
९२	देशभक्त मदनप्यार धिंग्रा यांचा लंडनच्या पोलीस कोर्टातील जबाब	
९३	स्वातंत्र्य अंक २ रा	
९४	स्वातंत्र्य अंक ४ था	
९५	मराठ्यांची हिम्मत	
९६	युगांतर–सरकार वठणीवर कसें येईल	केसरी ता. १२-४-३५
९७	एकश्लोक गीता	केशवशास्त्री दामले
९८	पानपतचा मुकावला	शिरगांवकर
९९	टिळकांचा जयजयकार	शं. ग. पुरोहित
१००	मेजवानी (अभंग)	
१०१	राजनैतिक कारस्थान	शं. दि. करंदीकर
१०२	+आमच्या देशाची स्थिति ÷	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
१०३	+काळांतील निवडक निबंध (भाग १०) ÷	शि. म. परांजपे
१०४	पानिपतचा मोबदला	
१०५	+माझी जन्मठेप	बॅ. सावरकर
१०६	+मॅझिनीचें आत्मचरित्र व राजकारण ÷	
१०७	+गुन्हेगार ÷	लालजी पेंडसे
१०८	+लाला लजपतराय यांचें चरित्र	स. कृ. फडके
१०९	रामदासी बुवा	ल. रा. पांगारकर
११०	माल्याच्या फेंकी	भा. ब. भोपटकर
१११	+थोरली आई	दा. न. शिखरे
११२	लो. बा. गं. टिळक यांचेवरील राजद्रोहाचा खटला	केसरी ता. १७-५-१९३५
११३	श्रीशिवाजीमहाराज छत्रपतींचीं अद्भुत कारस्थानें	ना. ब. हर्डीकर
११४	शूर अबला	धनुर्धारी
११५	मराठ्यांचे इतिहासांतील नानांचें महत्त्व	कृ. म. संत

अ.	नांव	लेखक
११६	ही सारी भाऊबन्दकी	ल. ना. जोशी
११७	स्वदेशी चळवळ	स. ह. ताम्हणकर
११८	बा. गं. टिळकांचें अल्प चरित्र आणि संस्मरणीय उक्ति	ल. रा. पांगारकर
११९	बा. गं. टिळकांचें चरित्र	कृ. आ. गुरुजी
१२०	लोकमान्यांचा निरोप	ग. वा. मोडक
१२१	पानिपतचा मोबदला अथवा गिलच्यांचा सूड	
१२२	पृथ्वीराज संयोगिता	ग. धों. काणे
१२३	शिवाजी आणि राष्ट्रोद्धार	प्र. श्री. मसे
१२४	आनंदीआनंद अथवा सुमति नाटक	
१२५	विजय जाई जुई अथवा मोहगुंफा	माला
१२६	नरांतक देवांतक	
१२७	+विजयदुर्ग अथवा गर्वनिस्सरित	
१२८	काळावरील राजद्रोहाचा खटला	गो. धों. दंडवते
१२९	बाळ गंगाधर टिळक यांचेवरील खटल्याची हकिकत व परिशिष्टें	खं. चि. बेलसरे
१३०	बाळ गंगाधर टिळक यांचेवरील राजद्रोहाचा खटला	सी. के. दामले
१३१	बाळ गंगाधर टिळक व शि. म. परांजपे यांचेवरील सन १९०८ सालीं झालेले राजद्रोहाबद्दल खटले	
१३२	शि. म. परांजपे यांचेवरील राजद्रोहाचे खटल्याची हकिकत	बा. गो. साठे
१३३	बाळ गंगाधर टिळक यांचीं व्याख्यानें	स. ह. भावे
१३४	लेखरत्नमाला	भा. रा. हर्डीकर
१३५	हिंदुस्थानची वाईट स्थिति	गो. शं. बापट
१३६	बिपिनचंद्र पाल यांचीं व्याख्यानें	भा. का. भोपटकर
१३७	बाबू अरविंद घोष यांचीं आपल्या पत्नीस पत्रें	
१३८	शांतियुग व देशसेवा	गो. स. पोतदार
१३९	+माझ्या आयुष्याचा जमाखर्च	कांत्रेशास्त्री
१४०	खरे लुटारू कोण	व. भी. पाटील
१४१	+रणरागिणी	शां. गो. गुते
१४२	अप्रकाशित राजनैतिक इतिहास	जोशी
१४३	कॉंग्रेसची अलीकडील कामगिरी म्हणजेच हिंदुस्थानांतील स्वराज्याचा इतिहास	जावडेकर व देवगिरीकर
१४४	+रंगीला रसूल	अ. ब. कोल्हटकर
१४५	रशियन राज्यक्रान्तीचा संक्षिप्त इतिहास	न्यू मनोहर प्रेस

अ.	नांव	लेखक
१४६	रत्नागिरी जिल्हा कॉंग्रेस कमिटी १९३२ सालचा कायदेभंगाचा इतिहास	
१४७	वसाहतींतील ट्रेड युनियन चळवळीचा ओनामा	नवयुग प्रिं. प्रेस, मुंबई
१४८	हिंदुस्थानाला स्वराज्य कां पाहिजे !	भारत विजय प्रेस, वर्धा
१४९	यवतमाळ जिल्ह्यांतील सत्याग्रहाचा त्रोटक इतिहास	
१५०	+पत्री (काव्यसंग्रह) ÷	
	मासिकें	अंक १ ला स. १९३२
१५१	चित्रमय जगत् (लष्करी अंक) वर्ष २२	,, २ रा स. १९३२
१५२	,, ,, ,,	,, ३ रा स. १९३२
१५३	,, ,, ,,	
१५४	यशवंत नं. ५८ जानेवारी स. १९३४	अंक ६, ७
१५५	राष्ट्रधर्म मासिक वर्ष २ रें	अंक ८ स. १९३२
१५६	वागीश्वरी मासिक वर्ष ३ रें	साने गुरुजी

कै. जयकृष्ण केशव उपाध्ये

ता. २५ ऑगस्ट १९३७ रोजीं नागपूरचे प्रसिद्ध कवि जयकृष्ण केशव उपाध्ये हे कालवश झाले. गुणी असून प्रसिद्धीच्या साधनांपासून दूर राहिल्याने जे मध्यप्रांतिय साहित्यिक मराठी वाचकांच्या व्हावे तितके परिचयाचे झाले नाहीत त्यांत कै. उपाध्ये यांची गणना होते. रसाळ रचना, नर्मविनोद, सुस्वर व भावनापूर्ण काव्यगायनाची धाटणी हे गुण असूनहि उपाध्ये हे परवा परवापर्यंत आपल्या कांहीं निकट स्नेहीमंडळाबाहेर प्रसिद्धी पावले नाहीत. आणि १९२७ च्या पुण्याच्या संमेलनांत ते एकदम प्रसिद्धी पावले ते त्यांच्या अभिजात काव्यगुणांबद्दल नव्हे तर करमणूक म्हणून त्यांनी केलेल्या एका विडंबनकाव्याबद्दल ! दुर्दैवाने या प्रसिद्धीमुळे रसिक कविमनास समाधान वाटेल इतके उपाध्ये षट्प्रकृती नव्हते म्हणून त्यांच्या कष्टमय आयुष्यांत बहुतेक साहित्यिकांस प्रिय असणारा जनजिव्हाळ्याचा व समाजमान्यतेचा विसावा त्यांना फारसा लाभला नाहीं. त्यांचे शेवटचे दिवस आधुनिक विरागया-प्रमाणेच गेले. मराठी साहित्यिकांची आपल्या समाजांत जी सर्वसाधारण दैन्यावस्था व अनास्था आढळते त्यांस कै. उपाध्ये अपवाद नव्हते. त्यांच्या मृत्यूने मराठी साहित्य एका रसिक व वेदान्तभक्त कवीस मुकलें आहे.

—: नागरी लिपी सुधारणा :—

नागरी लिपी व अंक स्वस्तिक चिन्हावरून निर्माण झाले असावे असें आम्हांस वाटतें. कारण स्वस्तिकांत क च ट त प हीं अक्षरें अगदीं स्पष्ट दिसत असून बाकीचे वर्ण व अंकहि विशिष्ट वळण देऊन बनवितां येतात. चालू लिपींतील शिरोरेघ काढून टाकून वेलांटी, मात्रा, उकार इ० अक्षरांपुढे एका मध्यांत व अलग लिहितां येतील अशीं सुटसुटीत स्वरचिन्हें आम्हीं स्वस्तिक चिन्हावरूनच बनविलीं आहेत.

स्वरचिन्हें चालू

ा ि ी ु ू े ै ो ौ

स्वरचिन्हें नवीं

[नवीं स्वरचिन्हें व त्यांसह अ ते अः ही रूपें विशेष खिळ्यांत छापलेलीं]

अ … अः

कठोर व्यंजनें

चालू	नवीं
ळ	
ष	
भ	
फ	
ध	
थ	
ण	
ढ	
ठ	
झ	
छ	
घ	
ख	

खुलासा: हीं महाप्राणोच्चार किंवा कठोर व्यंजनें इंग्रजींत h लावून आणि ण ष ळ N, Sh, L अशीं अक्षराखालीं टिंबें देऊन होतात. तसेंच कानडींत मृदु व्यंजनाखालीं टिंब देऊन कठोर व्यंजनें होतात. मोडी लिपींत ट च्या पोटांत टिंब दिलें तर ठ होतो. तशीं हीं नवीं कठोर व्यंजनें केलीं आहेत. याप्रमाणे १३ कठोर व्यंजनें व २ (ङ ञ) अनुनासिकें एकूण १५ व्यंजनें ३६ व्यंजनांतून वजा जातां २१ व्यंजनें शिल्लक राहतात.

चालू लिपींत (ख) र व; (ध) घ; (थ) य; (भ) म; आणि (ड झ) ड ह ह्या अक्षरांचें एकमेकांशीं सादृश्य असल्यामुळे घोटाळा होतो तो कंसांतील कठोर व्यंजनें कमी झाल्यामुळे अनायासें नाहींसा होतो

जोडाक्षरें

चालू	नवीं
न्य	न·य
क्त, क्त	क·त
क्व क्व	क·व
न्न	न·न
ट्ठ	ट·ठ
ह्य, ह्य	ह·य
क्क, क्क	क·क
र्व	र·व
ड्र	ड·र
द्र	द·र
र्‍य	र·य
र्‍ह, र्ह	र·ह
क्र, क्र	
क्र	क·र

खुलासा: चालू जोडाक्षरांचे प्रकार

१ पूर्ण व्यंजनाचा पाय मोडून, २ अर्धव्यंजन पूर्ण व्यंजनास जोडून, ३ अर्धउच्चार होणारें अक्षर पूर्ण लिहून त्याचे कुशींत पूर्ण उच्चाराचें लहान अक्षर शिरकवून, ४ एकावर एक अक्षर काढून, ५ निरनिराळ्या प्रकारानें र जोडून

वरील जोडाक्षरांचे निरनिराळे अनेक बिकट प्रकारांऐवजीं दोन पूर्ण व्यंजनांमध्ये मध्यावर संयोजक टिंब पायमोड चिन्हाऐवजीं देऊन जोडाक्षराची एकच सोपट व सुलभ पद्धत केली आहे.

क्ष, ज्ञ हीं दोनच जोडाक्षरें पूर्वीपासून बाराखडींत गणलीं गेल्यानें तीं तशींच ठेवलीं आहेत.

वरील स्वरचिन्हांत डावीकडील अर्धवर्तुळ व आडवी रेघ ऱ्हस्व स्वराकरिता व उजवीकडील दीर्घ स्वराकरिता आहेत. ऋ ऌ व अॅ ऑ इ० अक्षरांच्यापुढे ऋकार व चंद्रकोर देऊन करावें जसें-- अृ अॅ.

आमच्या पद्धतीने इंग्रजीप्रमाणे प्रत्येक वर्ण व स्वरचिन्हें निराळीं बसतात व सरळ रेषेंत जुळणी होते.

बॅ. सावरकर यांच्या योजनेप्रमाणे 'अ'ची बाराखडी केल्याने एकच 'अ' स्वराने भागलें.

टीप—टिंबांचें स्पष्टीकरण : अक्षराचे उजवे टोकाजवळचें टिंब, अनुस्वार; मध्यावरचें संयोजक चिन्ह; व खालील टोकाजवळचें पूर्णविराम. तसेंच अक्षराचे डावेकडील खालचे टोकाजवळचें टिंब कठोर व्यंजन चिन्ह.

फायदे--टैपांत बरीच बचत होऊन, साहित्यहि पुष्कळ स्वस्तांत पडतें. अखंड टाइपामुळे डिग्रयांची गरज नाही. केसमधील घरांची संख्या सर्वांत कमी. जुळणी जलद व सहज. अर्धव्यंजनें अजिबात नाहीत. स्वरचिन्हें एका मध्यांत असल्यामुळे मोनो व लायनो यंत्रावर बसविण्यास सुकर.

— स. ना. बेणारे, पंढरपूर

भिलोडी कोंकणी

(टांचण)

कोंकणी भाषा म्हणजे रत्नागिरीकडची किंवा गोव्यांतील गोमांतकी, असा नेहमीचा वाजवी समज. पण कोंकणचे लोक मागे खाली त्रावणकोरपर्यंत व उत्तरेकडे गुजराथकाठेवाड-पर्यंत गेले असल्याने, त्यांच्या तेथल्या बोलींना कोंकणी असेंच नांव साहाजिक पडलें. बहुधा दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत हे भिल्ल कोंकणी गुजरार्थेत आले असावेत. हल्ली यांची वस्ती नवसरी, सुरत, सुरगणा, नासिक आणि खानदेश विभागांत आहे. सुमारे दोन अडीच लाख वस्तीपैकी निम्मी सुरत एजन्सींतच आहे; त्या खालोखाल जवळ जवळ पाऊण लाख वस्ती नासिक जिल्ह्यांत (पेठ व कळवण तालुके) आहे. खानदेशांत पंधरा हजार व सुरगणा संस्थानांत सुमारे दहा हजार लोक आहेत. हे लोक इतर भिल्लांहून आपल्याला श्रेष्ठ समजतात; कारण ते मूळ कोंकणचे सुधारलेले. यांची भाषाहि इतर भिलोडी बोलीपेक्षा मराठीला जास्त जवळची, विशेषतः धरमपूर आणि पेठ या बाजूंकडची. सुरत नवसरीकडे गुजराथीचा पगडा जास्त व लोकसंख्या जास्त तिकडेच असल्याने ही बोली गुजराथी भाषेचीच आहे असें समजण्याकडे डॉ. ग्रियर्सनसारख्या भाषाशास्त्रज्ञांना मोह होतो [लिंग्विस्टिक सर्व्हे पु. ९ भाग ३]. अस्सल कोंकणी लोकांप्रमाणे सानुनासिक बोलण्याची या भिल्लांची ढब आहे. 'अरा, तूं कोन आहांस रां!' (र, किंवा रां हें वाक्यपूरण नेहमी असावयाचेंच). केवडांक (केवढा); तांहां(तेव्हा).

(१) चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय 'ने' आणि 'ला'; उदा. 'एक माणुसने दोन पोसा होता.' 'बासला'=बापाला. (२) षष्ठीचे प्रत्यय 'मा' आणि 'चा'; उदा. 'बाहासचा', 'बाहासना'

(बापाचा). नवसरीकडे 'चा' प्रत्यय फारसा वापरण्यांत नाही. 'माना', तुना' याप्रमाणेच 'माझा (जा)', तुझा (जा)' असे प्रयोग होतात. (३) गुजरातींतल्याप्रमाणे सप्तमी 'मां' लावून होते. 'घरमां ऐउला मर्जी नाही' (घरीं येण्याची मर्जी नाही). (४) तृतीयेचा 'ने' प्रत्यय आहेच. 'तेना बासने दीठा' (त्याच्या बापाने पाहिलें). माय=म्यां. (५) क्रियापदें:—आहूं= मी आहें. हे=आहे (कऱ्यां हे). आहा=आहे. मरांहां=मी मरतों. रेहेस=राहतोस. क्रियापदाचा भूतकाळ बहुधा गुजरातीप्रमाणे होतो; उदा. 'गीया' (तो गेला); 'पडना' (तो पडला)' होइनी' (झाली); आनी' (आली). नपुंसकलिंगी क्रियापदाचें रूप कोंकणांतील मराठीप्रमाणे 'आं' अंतीं येऊन होतें; उदा. 'सांगां' (सांगितलें); 'झाला', 'मारला' अशीं मराठी रूपें वारंवार आढळतातच. (६) भविष्यकाळ मराठीप्रमाणेच होतो. 'कुटीन' (मी मारीन); 'आरवन' (मी म्हणेन); 'जेन' (जाईन). आज्ञार्थी प्रयोगहि मराठी प्रमाणेच; उदा. 'गन' (समज), 'घाला'. (७) संयोजी कृदंतरूपें कधी गुजराती-प्रमाणे तर कधी मराठीप्रमाणे होतात; उदा. 'करीने' (करून), 'वांटून' (वाटणी करून). बांसड्याकडे 'खाईहन' (खाऊन) अशासारखीं रूपें होतात. खानदेशांत 'हन' बद्दल 'सन' लागतो; उदा. 'खाईसन'. ठाण्याकडे, काथोडी 'हिन' प्रत्यय लावतात; उदा. 'उठिहीन' (उठून). जंजिऱ्याकडे 'हिनी' प्रत्यय लागतो; उदा. 'भिहीनी' (भिऊन). वऱ्हाड-मध्यप्रांतांत असाच 'सनी', 'सन्या' प्रत्यय लागतो; उदा. 'जाऊनसनी—न्या'. आपल्याकडे कुणबाऊ भाषेंत 'श्यान' प्रत्यय आहे. 'करून श्यान.'

(८) कांही शब्द

कमारा हाळी = नोकर	पा = जवळ प्रत्यय (प्रत्यय); उदा०
पोताना = स्वतःचा	बासपा = बापाजवळ
हजु = अजून	बोचा = गळा
गोळा = चुंबनें	वेस = चांगला
केमके = (अव्यय) कारण	वंगये = जवळ; उदा० घरने वंगये =घराजवळ
इ = हें	
योरत्तार = मित्र	गोठ = गोष्ट
अठ = येथे	दीसला = नेहमी
धावी = न्हावी	आखू = आणखी
मारग = वाट	पेना = मैल

ही बोली खानदेशी (अहिराणी) बोलीशीं ताडून पाहून हींतील भिन्नता स्पष्ट केली पाहिजे. ठाणें जिल्ह्यांतील काथोडी बोलीशीं हिचें साम्य आहे ('बदलापूर'—कातकरी पाहा.).

ज्ञानेश्वराच्या अभंगांच्या गाथेंत 'वऱ्हाड' या विषयाखालीं कांहीं पद्यें दिलीं आहेत (गो. ना. दातारकृत गाथा. प्रकाशक : दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, १९०६, पृ. १०१) तीं भिल्ली भाषेंतलीं दिसतात. त्यांत मान्हा (माझ्या), त्यान्हा (त्याचा), दिन्हो (दिलें), दिठा (पाहिला), दाखडाव्या (दाखविण्यास), माले (मला), पहुडन्यो (निजलें), लाधन्यो (लाधलें) इत्यादि रूपें या बोलींतील आहेत यांत शंका नाही.

बाप दिन्हो ज्या घरीं त्या लेवो नाही । जाति ना कुळ त्यान्हा पालक धरि गयो । तंव तो सूक्ष्म ना स्थूळ ॥ विहेति विहेति मी गयो तंव त्यान्हे माले धरे वो हातीं । पाठि मोरावरू वोलख्या त्याने मी वैसे पाठीं ॥ इ०

या पदांतील पाठ भारत इतिहास-संशोधक मंडळाच्या त्रैमासिकांतील व. ७ अं. १-४ च्या २१० पृष्ठावर दिलेल्या 'वऱ्हाडा'शीं ताडून पाहून शुद्धाशुद्ध ठरवावे लागतील.

गौळणीच्या पदांतूनहि कांही उतारे भिल्ली भाषेचे असतात. मध्वमुनीच्या एका 'गौळणी'चा ध्रुवपद 'अगबाई हाच माझ्या पोशाचा यानयान । त्याने लुटिल्या चावलाच्या गोनयान गो, गबारीगो ॥' असा आहे. यांत मारल्यान, तोरल्यान, तारल्यान अशीं भूतकाळी क्रियापदाचीं रूपें आहेत.

भूतकाळी रूपांत येणाऱ्या 'न' प्रत्ययाबद्दल ग्रीयर्सन असें म्हणतोः—It is probably of Dravidian origin. The wide use of the न suffix for past time गुजराथी, भिल्ली and खानदेशी (it also occurs in पूर्वहिंदी) may suggest that it is of a different origin from the Aryan suffix ल. It can perhaps sometimes be compared with the suffix न which forms relative participles in तेलगू and other Dravidian forms of speech or with the common suffix in मुंडा languages.

भिल्लांची 'काळी प्रजा' (काली परज) द्राविडी वंशांतली कीं मुंडा वंशांतील हा वाद मिटलेला नाही. त्यांची भाषा राजस्थानी, गुजराती आणि मराठी या तीनहि भाषांशीं निगडित झालेली आहे. खानदेशाच्या नैऋत्येकडील भागांत विशेषतः नाशिक जिल्ह्यांतील भिल्ली किंवा भिलोडी कोंकणी ही मराठीचीच बोली समजली पाहिजे इतका मराठीचा छाप तीवर आहे.

या विषयाचा आणखी जास्त अभ्यास पाहिजे व ज्यांनी ज्यांनी या बोलीसंबंधी भाषाविषयक विचार केला असेल त्यांचीहि मदत पाहिजे. या लेखांत नुसतीं कांही टिपणें दिलेलीं आहेत.

चिं. ग. कर्वे, पुणें

कै. श्री. न. बेंडे

एखादीच सुंदर वाङ्मयकृति निर्माण करून रसिकांची उत्सुकता वाढविणारे कांही साहित्यिक असतात. 'बेबी' या नाटकाचे कर्ते श्री. न. बेंडे हे यांपैकीच एक होत. त्यांच्या मृत्यूने मराठींतील एका उदयोन्मुख साहित्यिकास आम्ही मुकलों. सहजसुंदर भाषा व सघें तंत्र यांचा आश्रय करून यशस्वी नाटिका लिहिणारे म्हणून कै. बेंडे यांचें नांव मराठी साहित्यांत उच्चारिलें जाईल.

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिकेचीं पहिलीं नऊ वर्षे

अर्थात्

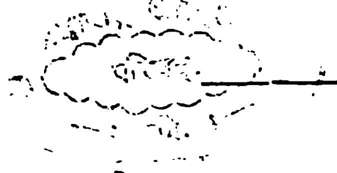
पत्रिकेच्या अंकांचीं वर्षशः बांधलेलीं आठ पुस्तकें

दर पुस्तकांत अभिप्राय, ऐतिहासिक, चरित्र, निबंध, पुस्तकपरीक्षण, भाषिक, शंकाचर्चा, सामाजिक इत्यादि विषयवार सदरें असून, सर्व मिळून महाराष्ट्र-भाषा, वाङ्मय-समाज, इतिहास यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील नवीन विद्वत्ताप्रचुर विचार आणि माहिती मिळणार आहे.

किंमत—सुंदर कापडी बांधणी विषयसूचीसह. दर वर्षाच्या पुस्तकास ३ रुपये; एकदम पहिल्या सहा वर्षांचीं पुस्तकें १५ रुपयांस. ट. ख. निराळा.

वि. सू.— सातव्या व आठव्या वर्षांच्या पुस्तकांच्याहि बांधीव प्रती तयार आहेत. परंतु या प्रतींस प्रत्येकीं ४ रुपये पडतील. परिषद् सभासदांस २ रु. ट. ख. वेगळा.

चिटणीस, म. सा. परिषद्.

'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास'

महानुभावअखेर

सदर ग्रंथ म. सा. परिषदेने मुद्दाम बक्षीस देऊन लिहवून प्रसिद्ध साहित्यिक कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्या सुरस ले उतरला असल्यामुळे त्याविषयी जास्त गौरवपर लिहिण्याची जरुरी नाह महत्त्वामुळे सदर ग्रंथ शाळा, कॉलेजें, वाचनालयें, महाराष्ट्र साहित्य व सर्वांनी अवश्य संग्रह करण्याजोगा आहे. पुस्तकाचा आकार रॉयल अष्टपत्र उत्तम बांधणी, किंमत फक्त एक रुपया. परिषदेच्या सभासदांस व बारा आणे. ट. ख. वेगळा.

विशेष माहितीसाठी लिहा:—

चिटणीस,

म. सा. परिषद्, टिळक र

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळकरस्ता, पुणें, येथे लक्ष्म
यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या कार्ये
परिषदेकरिता ना. गो. चापेक

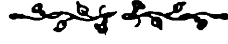
भास्करभट्ट बोरीकर यांचा मराठी पूजावसर

शुद्धिपत्रक

.नं.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	१४	महानुभावीवेतर	महानुभावीयेतर
५	१६	हरिवास	हरिवास
६	८	गेलिया	केलिया
६	८	वेगोवादी	वेगोवाही
६	११	लेखावरून	उल्लेखावरून
६	१२	माला	माळा
६	१२	पाट	पाठ
	१४	ग्रंथनिर्विष्ट	ग्रंथनिविष्ठ
	२०	अन्वयमाला	अन्वयमाळा
	२	लीलेचिया	लीळेचिया
		अम्नाय	आम्नाय
		उदहुडौनि	उपहुडौनि
		हणित	म्हणितलें
		म्नाय	आम्नान
		ळोवासी	रवोवासी
		ठीवास	रवोवास
		विषचार्यांची	आश्रयांची
		दिले	होये
		ब्रम्हेसी	परब्रह्मेसी
		न्ही	तन्हीं

पृ. नं.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१०	१९	जन्ही	जन्हीं
१०	२३	लीलेचें	लीळेचें
११	२२	सभळी	सकळीं
१२	३	सोलीजेनी	सोलीजेती
१२	४	ती येतें	तीयेतें
१२	१०	आपस्थान	आवस्थान
१२	२८	श्रीभरासी	श्रीकरासी
१३	१३	नीजभीकराप्रती	नीजकींकराप्रती
१३	२२	युनीजनेसी	मुनीजनेसीं
१४	३	श्रीचरणा	श्रीचरणा नमस्कार केला
१४	४	कष्णागरु	कृष्णागरु
१४	८	वोळमवी (दे)	वोळगवी चंदन (दे)
१४	२५	मार्दनें	मार्दवें
१४	२६	मृणौनि	म्हणौनि
१५	४	जैतेभमृतेज	जैसें ब्रह्मतेज
१५	१९	काळीं	व्याळी
१५	२१	पदुड	पहुड
१५	२४	वि. भा. कोलते	वि. भि. कोलते

साहित्यिकांचे विचार

कलेचें कार्य

पुनःप्रत्यय हा कलेच्या निर्माण कार्यातील एक महत्त्वाचा घटक आहे हें खरें, पण नुसता पुनःप्रत्यय म्हणजे मात्र कला नव्हे. मनुष्याचे अनुभव हे इतके मर्यादित असतात की केवळ त्यांच्या पुनःप्रत्ययावरच जर त्याने निर्वाह करण्याचें मनांत आणलें तर त्याच्या कलेला वर्गविशिष्ट स्वरूप आपोआप येईल....... कला ही मानवी जीवनाचें नुसतें प्रतिबिंबच दाखवीत नाही, तर त्याला वळण देते. ती मानवी मनाची नुसती करमणूकच करीत नाही, तर त्याला उद्बोधित करिते; व मानवी जीवन नुसतें मंडितच करीत नाही, तर अभिनव ध्येयांच्या प्रभावाने तें आमूलाग्र बदलून टाकते....... वास्तववादाचा अर्थ जर नुसता दिसेल तसें लिहिणें एवढाच असता, तर वर्तमानपत्रांचे बातमीदार उत्तम कादंबरीकार कां न होते ! पण प्रस्तावना म्हणजे नुसतें प्रतिबिंब नव्हे; जसें दिसेल तसें रेखाटणें नव्हे. अशा प्रकारच्या कलाहीन वास्तवतेला ललित वाङ्मयांत थारा नाही. कलावंत हा जीवनाचा पुनर्निर्माता असतो, छायाचित्रकार नव्हे. तो वस्तुसृष्टीपासून आपलें साहित्य घेत असला तरी त्याचा उपयोग अपरसृष्टि उत्पन्न करण्यासाठी करीत असतो. किंबहुना निसर्गाची काय किंवा संसाराची काय हुबेहूब अनुकृति न करितां, तो जेव्हा स्वतःच्या कल्पनेनुसार वास्तवाची पुनर्घटना करितो, तेव्हाच त्याच्या कृतीला कलात्मक स्वरूप येतें. खरा वास्तववादी हा समाजाची सुधारणा करण्याच्या आंतरिक तळमळीने प्रेरित झालेला असतो; जीवनाच्या प्रगमनशीलतेवर त्याची श्रद्धा असल्यामुळे त्याच्या कुंठित झालेल्या गतीला चालना मिळावी या हेतूने तो वस्तुस्थितीचें चित्रण करितो, व त्यामुळे त्याने रेखाटलेल्या वस्तुचित्राला ध्येयवादाची उज्ज्वल पार्श्वभूमि लाभते. वास्तवतेच्या नांवाने जे समाजांत घाण उपसतात, त्यांच्या स्तिमित जीवनाचें तितक्याच स्तिमित बुद्धीने वर्णन करीत सुटतात. त्यांना वास्तवतेचा अर्थ आणि कार्य हीं दोन्ही समजलीं नाहीत, असेंच म्हणावें लागतें.......

मराठी ललित लेखकांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण पुनर्घटनेला पोषक अशा नवीन क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला पाहिजे. आज आपल्या समाजाची स्थिति, ज्यांतील साऱ्या इमारती हादरून खिळखिळ्या झाल्या आहेत पण पुरत्या पडलेल्या नाहीत, अशा भूकंपाने उद्ध्वस्त झालेल्या शहरासारखी आहे. अशा स्थितींत नुसत्या डागडुजीने भागणार नाही; तर आमूलाग्र पुनर्घटनाच केली पाहिजे. आणि ती करितांना समाजवादाच्या कांही तत्त्वांचा तरी अवलंब केल्याविना गत्यंतर नाही....... राष्ट्रीय विप्लवाच्या काळांत ज्याच्या हातीं जें साधन असेल, त्याचा उपयोग राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी करणें हें त्याचें पहिलें कर्तव्य आहे. मानवजातीच्या आयुष्यक्रमांत जीं अभिनव सामर्थ्यें आज क्रांति घडवून आणीत आहेत, त्यांची ओळख मराठी ललित लेखकांनी स्वतः करून घेतली पाहिजे व बहुजनसमाजालाहि करून दिली पाहिजे. एवढी कामगिरी जरी त्यांनी केली, तरी महाराष्ट्राच्या पुनर्घटनेला, त्याच्या राष्ट्रीय पुनर्जन्माला यांनी मोठाच हातभार लावला असें होईल आणि त्यांतच खरोखरी त्यांच्या सृजनशक्तीचें

अनुक्रमणिका

साफल्य आहे. कारण, कला ही कलेसाठी नाही, तर माणसासाठी आहे. प्रगतीच्या खडतर मार्गावर मानवजातीचें साहचर्य करण्यासाठी आहे.

ग. त्र्यं. माडखोलकर

७।६।३७ महेश्वर (मध्यभारतीय मराठी साहित्य-संम्मेलन; अध्यक्षीय भाषण)

वाङ्मयानंदाची उपपत्ति

दरेक मनुष्याचा नेहमीचा स्वभाव जरी एक ठराविक प्रकारचा असला तरी प्रसंग-विशेषीं त्याला अन्य प्रकारचा अनुभव व भावनाहि होऊं शकतात; त्या अनुभवाला व त्या भावनांना कोठेतरी तोंड फुटावें, असें त्याला वाटत असतें. ही अनुभवव्यक्तीची इच्छा मनुष्यांत कधीं कधी फार प्रबळ होते. परंतु स्वतःला तसें करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे दुसऱ्या एखाद्याने तो अनुभव चांगल्या रीतीने व सुंदर शब्दांनी व्यक्त केला, तर त्याला फार आनंद होतो.

मनुष्यमात्र सत्याभिलाषी असून आपला अनुभव व्यक्त करण्यासाठी आतुर असतो. प्रेमविषयक बातमींत व कलाकृतींत, लोभांत व राजकारणांत, श्रमांत व खेळांत आपल्या अंतःकरणांतील सुखदुःखकारक रहस्य व्यक्त करण्याची तळमळ त्याला लागते. वस्तुतः कोणाहि मनुष्याचा अर्धा भाग म्हणजे तो स्वतः असून, त्याचा दुसरा अर्धा भाग म्हणजे त्याच्या भावनांची अभिव्यक्ति होय. अशी स्थिति असल्याने वाङ्मयांत उतरलेली ही स्वतःच्या अनुभवाची प्रतिकृति आनंदकारक होते हें या आनंदप्राप्तीचें मूळ होय.

येणेंप्रमाणे वाङ्मयानंदाची ही उपपत्ति सांगितल्यावर उल्लेख करण्याचा एकच प्रश्न राहतो. तो हा कीं, मनुष्याच्या ज्या विचारविकारांचा व्यक्ति वाङ्मयांत झाल्याने त्याला आनंद होतो, ते विचारविकारहि परिस्थित्यनुरूप व समाजस्थित्यनुरूप बदलत असल्यामुळे ज्या प्रकारच्या वाङ्मयापासून एका काळांतील लोकांना आनंद होत होता, त्या प्रकारापासून अन्य काळांत होत नाही, म्हणजे वाङ्मय व युगधर्म यांत एक प्रकारचा निकट संबंध असतो. तो न समजला तर वाङ्मयानंदाची पुरी कल्पना आपल्याला आली असें म्हणतां येणार नाही. यासाठी सांप्रत आपल्या वाङ्मयांत जें सामाजिक स्थित्यंतर झालें आहे त्यामुळे कोणते नवीन युगधर्मप्रवर्तक झाले आहेत त्यांचें ज्ञान आपण करून घेतलें पाहिजे.

दा. ना. आपटे

१५–८–३७ मुंबई (मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ३८ वा वार्षिकोत्सव. अध्यक्षीय भाषण)

मतप्रसार व वाङ्मय

वाङ्मय आणि नियतकालिकें यांचा अर्वाचीन काळांतील जन्यजनकभावासारखा निकट संबंध ध्यानांत आणल्यास मतप्रसाराकरिता वाङ्मयकलेचा उपयोग करावा कीं न करावा, तसा उपयोग होतो कीं न होतो, याचा आपोआपच खुलासा घडतो. वाङ्मय ही कला आहे खरी, परंतु ती निरपेक्ष स्वरूपाची नाही. वाङ्मय हें जीवनाचें प्रतिबिंब मानण्याचें तत्त्व सर्वमान्य आहे. जीवनांतील आशा, आकांक्षा, भावना एखाद्या मनुष्याच्या हृदयांत स्फुरण घेऊन शब्दव्यापारांनी व्यक्त झाल्या म्हणजे त्या शब्दसृष्टीला वाङ्मय म्हणतात. शब्दसृष्टीच्या विधात्याच्या अंतरंगांत स्फुरणाऱ्या आशा-आकांक्षा-भावना जर मानवी जीविताच्या अनुभवांशी

खिळलेल्या असतात, नव्हे त्या अनुभवांचें एकप्रकारें रूपच असतात, तर त्यांना अगदी निरपेक्ष समजून कसें चालेल ! त्या निरपेक्ष नसतात याची खात्री आगरकर, आपटे, कोल्हटकर यांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाने सहज पटते. आगरकरांनी व्यक्त केलेल्या समाजसुधारणेच्या कल्पना आपट्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून सुकुमारतेने त्या कल्पनांस भिन्न भिन्न व्यक्तींचें रूप देऊन दाखविलेल्या नाहींत काय ! याला मतप्रसारार्थ कलेचा उपयोग केला असें म्हटल्यास त्यांत गुन्हा कसला !

स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य पाहिजे, आचारस्वातंत्र्य पाहिजे, हा विचार हिंदुस्थानांत एका शतकाइतका जुना आहे आज तो विचार अगदी कसलाच आडपडदा न ठेवतां प्रकट होऊं लागला आहे. जाती मोडल्या पाहिजेत ही विचारसरणी नवी नाही. तिला सांप्रत वाङ्मयामध्ये उत्कटता आलेली आहे. गरिबांचा कैवार हा शेतकऱ्यांच्या अनुषंगाने हिंदी राजकारणांत देशभक्तीचा आधारस्तंभ होता. आता तो शेतकऱ्यांच्या जोडीला मजूरवर्गाला बसवून अधिक भक्कम व विस्तृत होऊं पाहत आहे. हे सगळे जुने विषय हली नव्या कर्णकटु आवाजाने वाचाळता करीत आहेत. परंतु त्याबद्दल भय प्रदर्शित केलें जात असतें. प्रस्तुत वाचाळतेने स्वसमर्थनार्थ जें तत्त्वज्ञान उदयास आणलें आहे तें मात्र टीकास्पद आहे.

श्री. न. र. फाटक

२१–८–३७ अमरावती (विदर्भ-साहित्य-संघ परिषद्.
अध्यक्षीय भाषण)

रसग्रहण

सम्यक्‌वृत्ति[1] आणि सम्यक्‌दर्शन[2] ह्यांतूनच सम्यक्‌ज्ञानाचा[3] उद्भव होतो. सम्यक्‌वृत्ति, सम्यक्‌दर्शन असल्याशिवाय सम्यक्‌ज्ञान होणें शक्य नाही. हें जरी खरें असलें तरी सम्यक्‌ज्ञान या शब्दाला वेगळी अर्थव्याप्तीहि आहे. वाङ्मयाचा अभ्यास म्हणजे गादीवर पडल्या-पडल्या स्वतःचें मनरंजन करीत वेळ घालविण्याचा व्यवसाय नव्हे. तो ग्रंथकाराचें हृद्गत समजून घेण्याचा बुद्धि-सर्वस्वें केलेला यत्न होय. त्याच वाङ्मयकृतीसंबंधी एक "आपल्याला यांतलें कांही समजत नाही बुवा !" असें म्हणतो, तर दुसरा "किती सुंदर कृति आहे ही !" असें म्हणून आनंदाने उत्फुल्ल होतो. असे प्रकार प्रत्यहीं कां घडतात ! कारण वाङ्मयकृतीचें रहस्य समजण्यास बुद्धिमत्तेची तयारी, साहित्यिक संकेताशीं परिचय, संस्कारग्राही हृदय व सहानुकंप उत्पन्न करून घेण्याइतकी हृदयानुभवांची विविधता आवश्यक असते. बुद्धीइतकीच कल्पनेची तरळता व हृदयाची संस्कारक्षमता अवश्य असते. साहित्यकृतींच्या उत्तमत्वाचा उमज होत नाही व त्यांचें रसग्रहण करतां येत नाही ह्याचें कारण पुष्कळ वेळां अनुभव-दारिद्र्य हेंही असूं शकेल. बुद्धीने ग्रहण करून हृदयाने अनुभविल्याशिवाय साहित्यकृतींचें रहस्य समजूं शकत नाही.......

साहित्यपरंपरा म्हणजे तरी काय ! इतर कोणत्याहि परंपरेसारखीच तीहि एक आहे. परंपरेच्या पोटांत शिरून तुम्ही पाहाल तर ती फार भली आणि उदारहि आहे असें तुम्हांस कळून येईल. आज जी काव्याची आवड तुमच्यांत आहे ती तिनेच उत्पन्न केली आहे. "आडगुळं

1 Proper attitude. 2 Proper perspective. 3 Proper understanding.

मदगुलं सोन्याचं कडगुलं" असें गीत गाऊन तिनेच तुम्हांला काव्यांतील आंदोलनाची अस्पष्ट जाणीव लहानपणीं करून दिली. आज छंदाची व तालाची मनःसंवेदना तिनेच तुम्हांला दिलेली आहे. आज जे कविसंकेत आपण प्रत्यहीं वापरतों ते तिनेच उत्पन्न करून जतन केलेले आहेत. एवढेंच काय, पण खुद्द नवप्रयोगांना सुद्धा आपली साधनसामग्री आणि उपकरणीं परंपरेच्या भांडारांतून मिळवावीं लागतात. अभावांत नव्याला वाव असूं शकत नाही. आणि कोणत्याहि कवीला "मुळींच नाही"तून "नवीन कांहीं" बनवतां येत नाही. साकल्याने विचार केला तर परंपरा ही अनुभवाचें आगर, समाजाची स्थिर प्रकृति, नव्याचा निकष आणि प्रयोगाची प्रछन्न प्रेरक आहे असेंच आपणांस म्हणावें लागेल......

परंपरेशीं वागण्याच्या तीन तऱ्हेच्या वृत्तीवरून साहित्यिकांचे तीन प्रकार बनतात. पहिला प्रकार, जे परंपरेला अनन्यभावें करून शरण जाऊन तिच्या आज्ञेनेच सदैव विनम्रपणें वागत असतात त्यांचा. वाङ्मयांत यांचें कांहीच महत्त्व नसतें. त्यांच्या कृतींची उपेक्षा होते तीहि योग्यच असते. कीर्ति त्यांच्या वांट्याला येत नाही आणि अपकीर्ति त्यांच्या वाटेस जात नाही. वर्तमानकालांतील निरनिराळ्या शक्तींच्या संघर्षांत हे आपले तटस्थ असतात. कलेस घातलेल्या मर्यादांतून बाहेर पडण्यासाठी चाललेल्या सीमाप्रांतांतील बंडाळीची नुसती वातमीच वाचून त्यांना कांपरें भरतें. अशांची विचारपूस नित्य नवचैतन्याचा वर्तमान काल कशाला करील ! परंपरेचें महत्त्व ओळखून तिचा योग्य तेथे स्वीकार करणारे, पण त्या स्वीकारांतच तिजवर नवीन संस्कार करणारे, आणि हळू हळू तिचें रूप पालटवून तिचा नव-अवतार प्रकटविणारे असे जे साहित्यिक त्यांचा दुसरा प्रकार. आणि तिसरा प्रकार परंपरेला पुरून पुढे सरसावणाऱ्या पुरोगाम्यांचा. पारंपरिक पंथमार्ग सोडून जाणारे हेच नवीं खंडें शोधून काढतात आणि वाङ्मयजगाचा विस्तार वाढवितात.

आग्रह कां उद्भवतो ?

ही वेळ नवसाहित्याविषयी कांटेकोरपणा करीत बसण्याची नसून, त्या साहित्याचा जोमदार व धडाडीचा पुरस्कार करून साहित्याविषयीच्या जुनाट व बुरसट कल्पनांवर हल्ला चढविण्याची आहे असें प्रतिपादन आग्रहाने करणारा पक्ष तरुण मंडळींत आहे हें मी जाणून आहें. हा आग्रही पक्ष कां निर्माण होतो त्याचीं कारणेंहि चिंत्य आहेत. जुन्या संतवाङ्मयाच्या भक्तिरसगंगेंत भाविकपणें त्रिकाल अवगाहन करून व त्यांतील तत्त्वज्ञानाचे टिळे लावून संत-कवींचीं नांवें घेत स्मरणीची माळा ओढीत, देहू-आळंदीच्या साहित्यमंदिरांतील अंधाऱ्या गाभाऱ्यांतील कुंद वातावरणांत सदैव राहून, आजकालच्या साहित्यसृष्टीकडे मंदपणें पाहणारे विचार-वृद्ध वेळीं अवेळीं नवसाहित्याची जी कुत्सित हेटाळणी करतात ती ऐकून एखाद्या नवविचाराने भारलेल्या तरुणाचा तोल जाऊन तो नव्याचा आग्रही प्रचारक बनला तर त्यांत नवल नाहीं.

आ. रा. देशपांडे

२७।८।१९३७ बडोदा

(महाराष्ट्रशारदामंडळाच्या चतुर्थ-अधिवेशनांतील अध्यक्षीय भाषण)

पुनर्घटनेचें प्रभावी साधन

मराठी साहित्याकडे पाहिलें तर राष्ट्रीय किंवा सामाजिक पुनर्घटनेच्या प्रचंड उद्योगांत मराठी वाङ्मय अत्यंत अंगचुकारपणा करीत आहे असें आढळून येईल. किंबहुना बाह्य जगांत होत असलेल्या आमूलाग्र क्रांतीची किंवा बदलाची जाणीवहि मराठी साहित्यिकांना आहे किंवा काय याची पुष्कळ वेळां शंका येते. जीवनाच्या प्रत्येक प्रांतांत नावीन्य व आधुनिकता आण-

ण्याचा आटोकाट प्रयत्न चाललेला दिसून येतो तर मराठी साहित्यिक रिप व्हॅन विंकलप्रमाणे पाय ताणावून खुशाल घोरत पडले आहेत असें वाटतें.......

आजच्या जगाकडे पाहण्याची संवय वाचकांना लावणें हें साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे. तथापि चालू घटकेच्या आयुष्याकडे जागरूकपणें बघण्याची साहित्यिकांची तयारीच नाही. त्यापेक्षा गणपतीच्या उत्सवांत मेळ्यांतून म्हटल्या जाणाऱ्या काव्यांत सामाजिकदृष्ट्या अधिक जिवंतपणा आहे असें म्हणावें लागतें. त्यांची रचना अत्यंत बेंगरूळ व अस्ताव्यस्त असेल. छंदःशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांच्यांत शेकडो चुका असतील पण समाजाच्या राजकीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक जीवनाचे पडसाद त्यांच्यांतून जोरदारपणें उमटलेले आढळतील. 'आई बघ हा माझा बाळ ! पाहीं तुझा गोपाळ' या गाण्याने समाजांत जेवढी खळबळ उडवली असेल तेवढी कोठल्याहि भावगीताने उडवलेली नाही. 'चालरीत सारी गेली, नित्य नवी सोंगें आलीं !' या गाण्यांत सुधारणेवर जरी प्रखर हल्ला होता तरी नवीन संस्कृतीला प्रतिकार करणाऱ्या समाजाची खरीखुरी धडपड त्यांत व्यक्त झालेली होती. श्री. तात्यासाहेब केळकरांच्या 'वाज, वाज घंटिके' या दोनच ओळींच्या काव्यांत जेवढा जिवंतपणा आहे तेवढा 'घंटा' या विषयावर शेकडो कवींनी कितीहि छंदोबद्ध 'शंख' केला तरी येऊं शकणार नाही ! समाजाच्या धडपडीचे, समाजाच्या जीवनाचे प्रतिध्वनि वाङ्मयांत उमटल्याशिवाय वाङ्मयांत जिवंतपणा येऊं शकणार नाही. किंवा सामाजिक पुनर्घटनेचें प्रत्यक्ष साधन म्हणून त्याला महत्त्व प्राप्त होणार नाही. तात्कालिक महत्त्वाच्या गोष्टींचें प्रतिबिंब वाङ्मयांत उमटल्यास तें वाङ्मय तात्कालिक महत्त्वाचें म्हणजे अल्पजीवी होईल असें भय बाळगण्याचें कारण नाही. शेकडो वर्षें टिकणारें अभिजात वाङ्मय निर्माण करण्याच्या ईर्षेला चढून टिकाऊ वाङ्मय निर्माण होऊं शकत नाही. सामाजिक जीवनांतील अत्यंत क्षुद्र किंवा उपेक्षणीय गोष्ट ही समाजावर दीर्घ काल परिणाम करणारी ठरते. टिकाऊ वाङ्मयासंबंधींच्या पारंपारिक कल्पनाहि आपणांला बदलावयाला पाहिजेत. समाजघटनेच्या त्या त्या वेळेच्या सामाजिक घटनेच्या कार्यांत वाङ्मयाने यशस्वी रीतीने भाग घेतल्यानंतर तें मागाहून जगूं शकेल किंवा नाही या गोष्टीला महत्त्व नाही !

प्र. के. अत्रे

२-१०-३७ सोलापूर (जिल्हासाहित्यसंमेलन भाषण)

आपल्या भोवतालच्या समाजाविषयीं जे उदासीन असतात—चालू युगांतील घडामोडींत ज्यांना कांही स्वारस्य वाटत नाही, रोजच्या जीवनांतील महत्त्वाच्या प्रश्नांबद्दल ज्यांना जिव्हाळा नाही ते सार्वत्रिक व सर्वकालीन असें वाङ्मय कसें निर्माण करूं शकणार ! साहित्य-निर्मात्याला जितकी सौन्दर्यबुद्धीची आवश्यकता आहे तितकीच ॲर्नोल्ड बेनेटच्या मताप्रमाणे विश्वव्यापी सहानुभूतीचीहि आहे (The Author's Craft). केवळ खुसखुशीत गोष्टी गुळगुळीत भाषेंत नटवून चिल्लर वाङ्मय निर्माण करणाऱ्याचें व्यक्तिमत्व कितीसें मोठें असणार ! मानवजातीविषयींची वाटणारी तळमळ, 'जे रंजले गांजले' असतील त्यांच्याविषयींची दयार्द्रबुद्धि, दीन-दुबळे, अज्ञानी, पापी, दरिद्री, दुःखी-कष्टी यांच्याबद्दलची कळकळ किंवा थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे जी ही विश्वव्यापी सहानुभूति ती मोठ्या व्यक्तिमत्वाचें अचुक गमक आहे.

२-१०-३७ पं. मा. कामतकर

(सोलापूर जिल्हा साहित्यसम्मेलन स्वागतभाषण)

भाषाशुद्धि

मराठी भाषेंत जुने जे शब्द आहेत ते न मारतां जरूर तेवढे नवे शब्द आणण्यास आम्हा भाषाशुद्धीवाल्यांना विरोध नाही. परंतु आपल्या भाषेंतील शब्द मारून जे परभाषेंतील शब्द त्यांची जागा धरून बसले आहेत त्यांचें उच्चाटण करून त्या जागीं पुनः आपल्या जुन्या शब्दांची प्रतिष्ठापना करणें किंवा त्यांऐवजीं संस्कृतोद्भव शब्द योजणें हें आमच्या चळवळीचें खरें ध्येय आहे. जे शब्द आमच्या भाषेंत नाहीत ते त्या वस्तूबरोबर आले व आपल्या भाषेच्या धाटणीला धरून असले तर ते स्वीकारण्यास आमचा प्रत्यवाय नाही. पण आमचे शब्द मारणारे जे परके शब्द आहेत ते परके म्हणून तर नकोच पण परके शब्द आमच्या पराजयाचें चिन्ह म्हणून येतात ते आम्हांस नकोत.

२६–६–३७ वि. दा. सावरकर

(पुणें येथील भाषण)

हिंदी व मराठी

हिंदी ही राष्ट्रभाषा झाल्याने मराठीचे कांही फायदे होणारे आहेत काय ? असल्यास तुम्हीं त्यांचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करावें. इंग्रजी भाषेप्रमाणे आमच्या ज्ञानांत अधिक भर घालण्याइतकें हिंदी साहित्य मौल्यवान आहे असें समजण्यांत येत नाही. फार काय, दुसऱ्या कोणत्याहि देशी भाषेच्या तोंडाकडे पाहण्याचें कारण नाही इतकी आमची मराठी भाषा सुदृढ व सुस्वरूप आहे याबद्दल आम्हांला अभिमान वाटतो. परकीय सत्ता आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करण्यासाठी आपली भाषाहि परकीयांवर लादीत असते. इंग्रजींनीहि तेंच केलें. संस्कृतिप्रचारासाठीं हिंदीचा उपयोग आम्हा मराठ्यांचेपुरता तरी कांही होणार नाही.

गो. गो. अधिकारी

(श्री. कालेलकरांस पत्र)

आम्हांला कोणत्याहि भाषेचा अभिनिवेश नाही. जनतेचा व्यवहार, जनतेचें शिक्षण आणि जनतेची सेवा जनतेच्या भाषेंतच झाली पाहिजे आणि सर्व राष्ट्रांमध्ये परस्परव्यवहारासाठी सर्वसामान्य भाषा असली पाहिजे, येवढ्या दोन स्वाभाविक तत्त्वांत आमचें सर्व धोरण येऊन जातें. लहानसहान बोलींना स्वतंत्र भाषा म्हणून पुढे करून भाषेची बजबजपुरी करण्याचा जोवर कोणी प्रयत्न करणार नाही, तोपर्यंत भाषेच्या बाबतींत कोणालाच असंतुष्ट होण्याचें कारण नाही. मराठी भाल्याच्या जोरावर अटकेपर्यंत जरीपटका घेऊन जाणाऱ्या मराठ्यांचे आम्ही वंशज आहोत. आम्हीं मराठीला राष्ट्रभाषा करण्याचा प्रयत्न कां करूं नये, असें म्हणणारे लोकहि मला भेटले आहेत. प्रस्तुत पत्रलेखकहि 'हिंदुपदपातशाहीबरोबर मराठीहि हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा व्हावी अशी उमेद आमच्या शूर पूर्वजांनी काय बाळगली नसेल !' असा प्रश्न करून ही गोष्ट दूरची आहे म्हणून सोडून देतात. केवळ महाराष्ट्रलाच परप्रांतांचें आक्रमण नको आणि इतर प्रांतांना शूर मराठ्यांचें आक्रमण इष्ट वाटतें असें तर समजायचें नाही ना ! दुसऱ्यावर आक्रमण करण्याची हांव बाळगणें आणि नेहमीं जेथे तेथे दुसऱ्याच्या आक्रमणाची भीति बाळगणें हें कशाचें लक्षण आहे !

मराठ्यांच्या हिंदुपदपातशाहीचा आदर्श नेहमी चघळत राहिल्याने हिंदुस्थानच्या सर्व प्रांतांना आपण आपलेसे करूं कीं त्यांना दूर लोटूं याचा आपण विचार केला पाहिजे. आज कोणालाहि महाराष्ट्रासंबंधाने तशी भीति वाटत नसल्यामुळे, कदाचित् फारसें नुकसान होणार नाही.

महाराष्ट्रापुरता सर्व व्यवहार मराठींतच चालावा. महाराष्ट्रांतील हिंदु, मुसलमान, पारशी, यहुदी, ख्रिस्ती या सर्वांना मराठी आपली मायबोली आहे असें वाटावें असेंच आपलें धोरण असलें पाहिजे.

काका कालेलकर
(श्री. अधिकाऱ्यांस उत्तर)

परीक्षण

क्षितिजावर [कवि: दत्तप्रसन्न कारखानीस यांचा कवनसंग्रह; प्रकाशिका: सौ. उषा जोशी (रुईकर), दादर; मूल्य १ रुपाया].

हा कवीच्या बारा वर्षांतील (१९२३-१९३५) निवडक कवितांचा संग्रह दिसतो. प्रि. प्रल्हाद केशव अत्रे यांची या संग्रहाला विशेष गुणग्राहक अशी प्रस्तावना आहे. कवीच्या अंगीं बऱ्यापैकी कवित्व आहे. शृंगारिक कवितांत 'गोड अबोला' ही कविता उत्कृष्ट आहे. प्रचलित विचारसरणीविरुद्ध वाद लढविण्याची कवीला आवड दिसते आणि अशा वादांत त्याची कल्पनाशक्ति चांगली उठावून दिसते. 'पडद्याआड, 'निद्रेस', 'कोंबडा' आणि 'बुद्धिवान् पोपटास' या कविता या दृष्टीने संस्मरणीय आहेत. परंतु अशा कुतूहलजनक विचारमालेंतहि असंभाव्यता भासली तर कृत्रिमतेचा वास येऊं लागून रसहानि होते. 'सवाल', 'औरंगजेब आणि शिवाजी', 'कटु सत्य' इत्यादि कविता या दृष्टीने पाहतां दूषित आहेत. कालाय तस्मै नमः हें नांव ज्या कवितेला देण्यांत आलें आहे ती कविता एकंदरीने चांगली असली तरी शेवटल्या चरणांतील निदान चुकीचें असल्याने विरस करिते. साम्प्रत किल्लेदार होतां येणार नाही, पण नव्या स्वराज्याच्या लढ्यांत भाग घेऊन कीर्ति संपादितां आली नसती असें नाही.

भाषेच्या शुद्धपणाकडे मात्र कवीने अक्षम्य दुर्लक्ष केलें आहे. 'दीपजीवित' ही कविता चांगली आहे, पण भाषेच्या दृष्टीने पुढील श्लोक पहा —

तिग्मान्धकारिं बुडुनी जग जाइ जेव्हा
साहाय्य त्यास करण्यास्तव येसि तेव्हा;
आपत्तिग्रस्त सुहृदां करणें सहाय्य
दीपा, न हा गुण बरें तव सान होय (पृ. ३२)

तिग्म या अपरिचित शब्दाचा अर्थ तीक्ष्ण, प्रखर असा आहे. हें विशेषण प्रकाशाला लावितात, अन्धकाराला नाही. कोश पाहण्याची सवय कवीने ठेवावी हें बरें. सहाय्य हें रूप चुकीचें आहे. पुन्हा 'आपत्तिग्रस्त' येथे तिसऱ्या अक्षरावर छन्दोभङ्ग होतो. अशुद्धता ही उद्वेगजनक होते हें कवींनी विसरूं नये. आधी कविता निर्दोष पाहिजे, मग तींत रमणीय अर्थ पाहिजे म्हणजे ती सरस आपोआप बठते.

मा. प.

वाङ्मयवार्ता

७ जून १९३७	महेश्वर येथे मध्यभारतीय साहित्यसंमेलन, अधिवेशन ४ थें. अध्यक्ष श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर.
१२ जून १९३७	मुंबई येथे ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळीचा ४१ व्या वर्षाचा त्रैवार्षिक समारंभ. अध्यक्ष औंधकर पंतप्रतिनिधि.
२५ जून १९३७	प्रख्यात साहित्यिक श्री. वि. दा. सावरकर यांची स्थानबद्धतेंतून मुक्तता.
६ जुलै १९३७	पुणें येथे प. वा. डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर यांचा जन्म-भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधनमंदिरांत शताब्दिदिन. अध्यक्ष डॉ. कूर्तकोटी.
११ जुलै १९३७	पुणें येथे मराठीकरणमण्डळाची स्थापना. अध्यक्ष श्री. ल. ब. भोपटकर, चिटणीस श्री. प्र. के. अत्रे.
१८ जुलै १९३७	पुणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा रौप्यमहोत्सव. अध्यक्ष ना. जमनादास मेहता.
जुलै १९३७	वेंचीं नाटिकेचे कर्ते श्री. श्रीपाद नरसिंह बेंडे यांचें पायरी (है. सं.) येथे निधन.
३ आगस्ट १९३७	प्रा. श्री. नी. चाफेकर याची षष्ठ्यब्दिपूर्ति.
६ आगस्ट १९३७	आक्षिप्त वाङ्मयावरील बंदी उठविण्याची विनंती करण्याकरता मुंबईचे प्रधान मंत्री ना. बा. गं. खेर यांना मुंबई मराठी साहित्य-संघ शिष्टमंडळाची प्रत्यक्ष मागणी. नेते श्री. ना. म. जोशी. सदस्य श्री. न. चिं. केळकर, वा. म. जोशी, द. आ. तुळजापूरकर, प्रा. मा. दा. आळतेकर, श्री. श्री. म. वर्दे, लालजी पेंडसे, डॉ. अ. ना. भालेराव.
१५ आगस्ट १९३७	मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय ३८ वा वार्षिक समारंभ. अध्यक्ष श्री. दाजी नागेश आपटे (वडोदें).
१८ आगस्ट १९३७	मुंबई प्रांन्तांत भाषावार विद्यापीठें स्थापण्यास मुंबई विद्यापीठाची संमति.
२१ आगस्ट १९३७	उमरावती येथे विदर्भ साहित्यसंघपरिषद्. अधिवेशनाचें उद्घाटन, मध्यप्रान्ताचे प्रधानमंत्री ना. डॉ. खरे यांचे हस्तें. अध्यक्ष प्रा. न. र. फाटक (मुंबई).
२७ आगस्ट १९३७	वडोदें महाराष्ट्र शारदामंडळाचें अधिवेशन ४ थें. अध्यक्ष श्री. आ. रा. देशपांडे (नागपूर).
सप्टेंबर १९३७	श्री. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचें 'मध्ययुगीन भारतकोश' या ग्रंथसंपादनाबद्दल पुणें येथे अभिनंदन.

१६ सप्टेंबर १९३७	न्या. मू. मु. रा. जयकर यांचे नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र विद्यापीठ मंडळाच्या शिष्टमंडळाचा पुणें येथे प्रधान मंत्री ना. खेर यांच्याशीं विचारविनिमय. सदस्य श्री. न. चिं. केळकर, ध. रा. गाडगीळ, प्रि. खाड्ये, प्रि. महाजनी, प्रि. घारपुरे, प्रा. सौ. कर्वे, रा. ब. डॉ. नायडू, प्रा. कपाडिया, खा. ब. सरफराजखां.
१ आक्टोबर १९३७	हैद्राबाद येथे निजामराज्य मराठी साहित्यसंमेलन. अध्यक्ष श्री. दा. ग. खापर्डे, माजी मंत्री, मध्यप्रान्त.
२ आक्टोबर १९३७	सोलापूर जिल्हा साहित्य संमेलन. अध्यक्ष श्री. प्र. के. अत्रे.

संलग्नसंस्थावृत्त

साहित्यसेवामंडळ, इचलकरंजीः— १९३६–३७ चा वृत्तान्त. या सालाकरिता खालीलप्रमाणे कार्यकारी मंडळ निवडण्यांत आलें:—

अध्यक्ष—रा. सा. गो. रा. चोळकर, उपाध्यक्ष—नि. स. जोशी, कार्यवाह—रा. न. रा. कुलकर्णी व रा. र. रा. भांबे, सभासद—रा. ग. बा. कोळेकर, आयव्ययपत्रकनिरीक्षक -रा. बा. चं. लगारे.

या सालीं मंडळाचे वतीने एकूण साहित्यविषयक आठ कार्यक्रम झाले. यांपैकी उल्लेखनीय म्हणजे 'विडंबनाची अनिष्ट प्रथा', 'जळगांव साहित्यसंमेलन', 'साहित्य आणि जीवन' यांवरील व्याख्यानें व चर्चा; याशिवाय विष्णुशास्त्री पंडित यांचा सत्कारसमारंभ व कांही काव्यगायनाचेंहि कार्यक्रम करण्यांत आले.

सन १९३७–३८ या सालाकरिता आयव्ययपत्रकनिरीक्षकाच्या जागीं रा. गो. वि. केळकर यांची नेमणूक होऊन या सालासाठी मागील कार्यकारी मंडळ पुन्हा कायम करण्यांत आलें.

विश्वविद्यालयें : मराठी अभ्यासक

नागपूर (पीएच. डी.)

अभ्यासक	विषय
१ शं. दा. पेंडसे, एम्.ए., एम्.ओ.एल्.	ज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान
२ श्री. वि. घ. देशपांडे, एम्.ए.	मराठीचें मूळ.

परिषद्वार्ता

कार्यकारी मंडळ—

सप्टेंबरच्या १९ तारखेस भरलेल्या सभेंत कै. जयकृष्ण केशव उपाध्ये यांच्या खेदजनक मृत्यूविषयी खालील ठराव करण्यांत आलाः—

'नागपूरचे प्रसिद्ध मराठी कवि व साहित्यभक्त श्री. जयकृष्ण केशव उपाध्ये यांच्या अकाली निधनामुळे मराठी साहित्याची हानि झाली असून त्याबद्दल परिषदेस दुःख होत आहे.'

याच सभेंत मध्यप्रांत शाखा-सभेच्या घटनेचा खर्डा मान्य करण्यांत आला व बंगळूर येथील महाराष्ट्र मंडळास संलग्न संस्था म्हणून मान्यता देण्यांत आली. साहित्यपत्रिकेच्या पहिल्या आठ वर्षांच्या बांधलेल्या पुस्तकांची किंमत प्रत्येक पुस्तकास रु. ४ अशी ठेवण्यांत आली; परंतु सभासदांस तीं अर्ध्या किंमतींत द्यावीं असेंहि ठरविण्यांत आलें.

इतर—

सप्टेंबरच्या १२ तारखेस परिषदेच्या कार्यालयांत मुंबईचे प्रसिद्ध विद्वान् श्री. पां. वा. काणे यांचें यूरोपच्या प्रवाससंबंधी उद्बोधक भाषण झालें.

दादरचे दानशूर डॉ. म्हसकर यांनी मराठी साहित्याच्या अभिवृद्ध्यर्थ परिषदेच्या इमारत-निधीस रु. ५०० ची देणगी दिली. नाशिक, मुंबई व हैदराबाद येथे उत्तम प्रचारकार्य झालें. मुंबईस ५ व हैदराबादेस १३ आजीव सभासद झाले. निरनिराळ्या भागांत शाखासभा स्थापन करण्याची योजना होत आहे. व्याकरणसमितीच्या सभा नियमाने परिषदेच्या कार्यालयांत भरविण्यांत येत आहेत.

मध्यप्रान्त शाखा सभावृत्त

परिषदेने केलेल्या शाखासभेच्या घटनेप्रमाणे मध्यप्रान्त शाखासभेच्या निवडणुकी करण्यांत आल्या. खालीलप्रमाणे कार्यकारी मंडळ निवडून आलें:—

अध्यक्ष– प्रा. नारायण केशव वेहेरे.

उपाध्यक्ष– प्रा. शंकर दामोदर पेंडसे व प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे.

खजिनदार– प्रा. डॉ. विश्वनाथ नारायण थत्ते

जोडचिटणीस– श्री. विष्णु घनश्याम देशपांडे व श्री. पुरुषोत्तम भास्कर भावे.

सभासद– श्री. केशव विश्वनाथ फणसे, प्रा. यादव मुकुंद पाठक, सौ. यमुनादेवी शहाणे, प्रा. दिगंबर काशीनाथ गर्दे, श्री. शरचंद्र वामन रानडे, श्री. विष्णु महादेव अत्रे, डॉ. लक्ष्मण जानराव कोकर्डेकर.

परिषदेचे नवीन सभासद

१ श्री. काशीनाथ सखाराम दांडेकर,	नाशिक	७ डॉ. अनंत वामन वर्टी	नाशिक
२ डॉ. विश्वनाथ बळवंत आठवले,	,,	८ प्रो. गोविंद विनायक देवस्थळी	,,
३ श्री. विनायक पंढरीनाथ साठये,	,,	९ प्रि. त्रिंबक आपाजी कुळकर्णी	,,
४ ,, सखाराम काशीनाथ आगाशे,	,,	१० श्री. नीळकंठ कृष्ण द्रवीड,	,,
५ ,, वामन श्रीधर पुरोहित,	,,	११ ,, प्रभाकर अनंत मोडक,	,,
६ ,, नारायण हरि बर्वे,	,,	१२ ,, जगन्नाथ बळवंत कुमठेकर,	,,

१३ ले. सीताराम वासुदेव फडणीस, नाशिक
१४ श्री नकुल नीलकंठ बढे, ,,
१५ ,, शिवराम लक्ष्मण ओगले, ,,
१६ ,, माधव गोविंद दवंडे, ,,
१७ प्रो. नळिकंठ सदाशिव ताकखाव, ,,
१८ श्री. मदनराव नारायणराव सुकेणकर, ,,
१९ ,, दत्तात्रेय द्वारकानाथ तर्खडकर, ,,
२० ,, राजाराम बाबाशेट विसपुते, ,,
२१ कॅ. प्रभाकर शंकर गुप्ते, ,,
२२ श्री. गोपाळ त्रिंबक चांदवडकर, ,,
२३ डॉ. धोंडो गोविंद अभ्यंकर, माटुंगा
२४ श्री. गणपत भीमराव अफझुलपुरकर, ,,
२५ प्रो. गोविंद श्रीनिवास दिवाण, दादर
२६ श्री. विश्वनाथ आबाजी मोडक, सातारा
२७ ,, सदाशिव कृष्ण पिंपळखरे, पुणें
२८ कु. अनसूयाबाई देवधर, ,,
२९ श्री. अनंत गोविंद कुळकर्णी, भोर
३० ,, शंकर वासुदेव खाडिलकर, पुणें
३१ ,, हरि वामन काणे, ,,
३२ प्रो. परशुराम महादेव लिमये, ,,
३३ डॉ. प्रो. परशुराम लक्ष्मण वैद्य, ,,
३४ श्री. केशव वामन ब्रह्म, नागपूर
३५ ,, अनंत रामचंद्र गोखले, ,,
३६ ,, नारायण शंकर हडस ,,
३७ ,, अनंतराव हणमंतशास्त्री पाध्ये, ,,
३८ ,, कृष्णस्वामी सभारत्नम्, ,,
३९ ,, ताराबाई वाटवे, पुणें
४० रा. सा. द. गो. कुलकर्णी औन्ध
४१ श्री. नळिकंठ दामोदर पुरंदरे, पुणें
४२ श्री. रामकृष्ण गोपाळ अक्षीकर, दादर
४३ ,, कृष्णाजी वामन चितळे, ,,
४४ ,, विष्णु कृष्ण जोशी, ,,
४५ ,, मोरेश्वर वासुदेव दोंदे, परळ
४६ सौ. कमलिनी दामले, दादर
४७ डॉ. वासुदेव वामन माबळंकर, ,,
४८ रे. सॅम्युएल जॉन आर. रामदास, भायखळा
४९ श्री. अनंत विठ्ठल आपटे, दादर
५० प्रो. विनायक अनंत गाडगीळ, ,,
५१ श्रीमती कृष्णाबाई वाघ, खार
५२ श्री. नारायण गणेश गाडगीळ, दादर
५३ डॉ. अनंत विश्राम मकासरे, भायखळा
५४ श्री. दत्तात्रेय दामोदर काळे, दादर
५५ सौ. कमलाबाई पंतवैद्य, ,,
५६ श्री. बाळकृष्ण रामचंद्र प्रभु ,,
५७ ,, दत्तप्रसन्न नारायण कारखानीस ,,
५८ प्रो. प्रल्हाद रावजी आवटी, ,,
५९ प्रि. विनायक केशव भागवत, ,,
६० प्रो. नानासाहेब रामजी ताबडे, मुंबई
६१ श्री. रामचंद्र काशीनाथ जोशी, ,,
६२ ,, नारायण मंगेश कोप्पीकर, माटुंगा
६३ प्रो. नारायण गणेश नारळकर, पुणें
६४ ,, वामन माधव दबडघाव, ,,
६५ ,, गणेश हरि केळकर, ,,
६६ ,, श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर, ,,
६७ श्री. मोरेश्वर श्रीधर जोशी, ,,
६८ ,, यशवंत गणेश फफे, ,,

तहाहयात

१ प्रो. नरहर रघुनाथ फाटक, मुंबई

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्

साहित्यविषयक परीक्षा

म. सा. परिषदेच्या योजिलेल्या साहित्य-विषयक वार्षिक परीक्षा, उमेदवारांस अधिक अवधि मिळावा या हेतूने, दसऱ्याच्या सुमारास न होतां पाडव्याच्या सुमारास घेण्यांत येतील. या परीक्षांचा अभ्यासक्रम खालीं दिला आहे. परीक्षां-संबंधीच्या अटी, केंद्रें वगैरे सविस्तर माहिती मागाहून प्रसिद्ध करण्यांत येईल.

चिटणीस
म. सा. परिषद्

परीक्षांचा अभ्यासक्रम

पहिल्या व दुसऱ्या परीक्षांचे विषय व पुस्तकें हीं समितीने निश्चित केलीं आहेत. पुस्तकें दरसाल किंवा दोन वर्षांनी बदललीं जातील; दुर्मिळ पुस्तकांबद्दल दुसरीं सुचविलीं जातील. तिसऱ्या परीक्षेचा अभ्यासक्रम या दोन परीक्षांच्या अनुभवावरून ठरविला जाईल.

पहिली परीक्षा

दर्जा:—मॅट्रिकच्या बराच वरचा, थर्ड इयर (ट्रेनिंग) बरोबरीचा. प्रत्येक पत्रिकेला १०० गुण ठेविले आहेत.

प्रश्नपत्रिका १ ली (गद्य)

१ यशवंतराव खरे (ह. ना. आपटे)
२ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर चरित्र (लक्ष्मणराव चिपळूणकरकृत)
३ इतिहासमंजिरी (द. वि. आपटे)
४ विचारविलास (वा. म. जोशी)

प्रश्नपत्रिका २ री (पद्य)

१ नवनीत (निवडक वेंचे)
२ रसवंती (रानडे-खानोलकर भाग २)

प्रश्नपत्रिका ३ री (भाषा, व्याकरण, निबंध)

१ व्याकरण (ना. वि. आपटे), २ वृत्तदर्पण (गोडबोले), ३ अलंकार (रा. भि. जोशी)
४ मराठीची सजावट (मुजुमदार).

दुसरी परीक्षा

दर्जा:—बी. ए. (ऑनर्स) प्रत्येक पत्रिकेला १०० गुण.

प्रश्नपत्रिका १ ली (गद्य)

१ सुशीलेचा देव (वा. म. जोशी)
२ दौलत (ना. सी. फडके)
३ सौभद्र (किर्लोस्कर)
४ भाऊबंदकी (खाडिलकर)
५ प्रेमसंन्यास (गडकरी)
६ जागती ज्योत (वरेरकर)

प्रश्नपत्रिका २ री (गद्य)

१ टिळकचरित्र भाग १ ला (केळकर)
२ अच्युतराव कोल्हटकरांचे लेख भाग १ ला
३ भाऊसाहेब पेशव्यांची बखर
४ वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या प्रस्तावना
५ सुदाम्याचे पोहे (श्री. कृ. कोल्हटकर)

प्रश्नपत्रिका ३ री (पद्य)

१ मोरोपंत (एक पर्व-कर्ण, उद्योग इ.
२ ज्ञानेश्वरी (एक अध्याय १८ वा इ.
३ तुकाराम (महाराष्ट्र वेद—टिपणीसकृत)
४ केशवसुतांची कविता (सी. के. दामले)
५ तांबे यांची कविता (वा. गो. मायदेव)

प्रश्नपत्रिका ४ थी (भाषा-साहित्य)

१ व्याकरणावरील निबंध (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर)
२ भाषाशास्त्र (कृ. पां. कुळकर्णी)
३ महाराष्ट्रसारस्वत (भावे—द्वितीयावृत्ति व तृतीयावृत्ति भाग १ ला)
४ मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (द. वा. पोतदार)
५ अभिनव काव्यप्रकाश (रा. श्री. जोग)
६ छंदोरचना (मा. त्र्यं. पटवर्धन)

प्रश्नपत्रिका ५ वी

निबंधलेखन—दोन प्रकार

[पत्रिकालेखनाच्या कामीं म. सा. परिषदेचें नवें शुद्धलेखन अनुसरलें पाहिजे.]

चिटणीस
म. सा. परिषद

